

Date of Publication 21st Posted on Every Month

ISSN 2347-2448

છૂટક કિંમત : ₹ 20.00

બુદ્ધિપ્રકાશ

સંપાદક

મધુસૂદન પારેખ * રમેશ શાહ

સહાયક : પ્રફુલ્લ મહેતા

પુસ્તક ૧૬૪મું • જૂન, ૨૦૧૮ • અંક : ૬

આંદોલનો

દરેક આંદોલનમાં અમુક ભ્રમની આવશ્યકતા હોય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ૧૯૪૭ સુધી ગાંધીજીને પણ એવો ભ્રમ રાખવો પડેલો કે, મારું આંદોલન એક અહિંસક આંદોલન છે. અસલમાં એ એવું અહિંસક હતું નહીં. મને યાદ છે, અસહકારના વખતમાં એવાં એવાં ભાષણો થતાં કે સ્વરાજ્ય આવશે ત્યારે આપણે ડાયરને ખોળી કાઢીશું, એને ગરદન સુધી જમીનમાં દાટીશું અને ચારેકોરની જમીન ટીપીને પાકી કરીશું ! આવાં આવાં ભાષણો મારી અધ્યક્ષતામાં થયાં છે ! છતાં ગાંધીજીને એમ માનવું પડ્યું કે ભારતમાં લોકો અહિંસક આંદોલન કરી રહ્યા છે.

આ સ્થિતિ હતી. તેમ છતાંયે કેટલું બધું પરિણામ આવ્યું ! ગાંધીજીની પોતાની અહિંસા પાકી હતી. પ્રતિપક્ષી પણ આપણા વિશે શંકા ન કરે, એ અહિંસાની કસોટી છે. એક વાર તિલકની પુણ્યતિથિએ ‘કેસરી’માં એક લેખ લખાયેલો. તેમાં એમ લખ્યું હતું કે તિલક ગાંધી કરતાં શ્રેષ્ઠ હતા, કારણ કે અંગ્રેજો તિલકનો વિશ્વાસ નહોતા કરી શકતા, જ્યારે અંગ્રેજ વાઈસરોય પણ ગાંધીની ગોદમાં સુખે સૂઈ શકતો. લેખકે માન્યું હશે કે પોતે તિલકની તારીફ કરી રહ્યો છે. પણ હકીકતમાં એ ગાંધીની મહત્તા હતી કે વાઈસરોયને પણ એટલો વિશ્વાસ હતો કે, આ ગાંધી મારા રાજ્યને સમાપ્ત કરવા માગે છે, તેમ છતાં એની હાજરીમાં હું એકલો પણ નિશ્ચિત રહી શકું છું. કેમ કે વખત આવ્યે પોતાનો જાન આપીનેય એ મારું રક્ષણ કરશે. તો આપણા લોકોના અહિંસાના ઢોંગમાંથીયે આટલું નીકળ્યું !

૧૯૨૦થી આજ સુધીનાં બધાં આંદોલનોમાં જોવા એમ મળે છે કે હજી છેલ્લો માણસ તો ચિત્રમાં જ નથી આવી શક્યો. સમાજમાં જે પ્રતિષ્ઠિત છે, તેની સહાયતા સુલભ હોવાથી તે લઈને આપણે લોકો બધાં આંદોલન ચલાવતાં રહીએ છીએ. પણ આ નહીં ચાલે. નવો રસ્તો ખોલવો પડશે.

– દાદા ધર્માધિકારી

ગુજરાત વિદ્યાસભા

શેઠ ભો. જે. વિદ્યાભવન, એચ. કે કોલેજ કેમ્પસ,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

સૂચના

- આ માસિકનો અંક દર અંગ્રેજી માસની ૨૧મી તારીખે બહાર પડે છે.
- પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખો, નોંધો અને અભિપ્રાયો માટેની જવાબદારી તે તે લેખકની રહેશે.
- માસિકની રવાનગી, વ્યવસ્થા, લવાજમ તેમ જ જાહેરખબર અંગે પત્રવ્યવહારનું સરનામું :
ગુજરાત વિદ્યાસભા, શ્રી એચ. કે. કોલેજ કેમ્પસ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮ ફોન : ૨૬૫૮૨૦૮૮
- લેખ અંગે સંપાદકો સાથે પત્રવ્યવહારનું સરનામું : 'બુદ્ધિપ્રકાશ' C/O શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- લવાજમના દર
- વાર્ષિક લવાજમ : બસો રૂપિયા
- સંસ્થાના નોંધાયેલા આજીવન સભ્ય રૂ. ૧૦૦. છૂટક નકલ રૂ. ૨૦. ચેક/ડી.ડી. 'ગુજરાત વિદ્યાસભા'ના નામનો મોકલવો.
- જાહેરખબરના દર
પાછલું પૂર્ણ ૧૦૦૦ રૂપિયા
અંદરનું પૂર્ણ ૭૫૦ રૂપિયા
આખું પાનું ૬૫૦ રૂપિયા
અડધું પાનું ૩૦૦ રૂપિયા

લેખકોને ખાસ વિનંતી

- 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં એક કૃતિ પ્રગટ થઈ ગયા પછી જ બીજી મોકલવી. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એક માસની અંદર આપવામાં આવે છે. અન્યથા એ રદ સમજવી.
- જવાબ માટે પોસ્ટકાર્ડ મોકલશો નહિ. કૃતિ પરત મેળવવા માટે પૂરતી ટિકિટોવાળું જવાબી પરબીડિયું મોકલવું.

બુદ્ધિપ્રકાશ

પુસ્તક ૧૬૪મું

જૂન

અંક : ૬

અનુક્રમણિકા

હાસ્યવીર વિનોદ ભટ્ટની ચિરવિદાય	મધુસૂદન પારેખ	૩
પ્રાસંગિક નોંધ		
વ્યાવસાયિક શિક્ષણની કોલેજોમાં ઘટતી બેઠક :	રમેશ શાહ	૬
દસમા ધોરણનું પરિણામ	રમેશ શાહ	૭
સૂર્ય ઊર્જાનું સૌથી વધારે ઉત્પાદન ચાઈનામાં	દિનેશ શુક્લ	૮
ડાકું કવિતા	રામચન્દ્ર પટેલ	૯
બે રચના	રાધેશ્યામ શર્મા	૧૦
બે કાવ્યો	રાજેન્દ્ર પટેલ	૧૧
'વેલકમ, જિંદગી !'	યશવંત ત્રિવેદી	૧૨
સરકસ	હિંદી : હરિ ભઠનાગર, ગુજરાતી અનુવાદ : દક્ષા પટેલ	૧૩
મનુષ્યની જિજ્ઞાસા અને બુદ્ધિમત્તાનું પ્રતિબિંબ :		
ટર્કીની પાતાળનગરીઓ	ભારતી રાણે	૨૧
સ્નેહમૂર્તિ શેઠસાહેબ !	રતિલાલ બોરીસાગર	૨૪
'લૂ' (વિપુલ વ્યાસ).... ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં		
આશાસ્પદ ઉમેરણ	ભરત મહેતા	૩૦
વિસ્મયનું વિસ્મય	દલપત ચૌહાણ	૩૨
નિરંજન ભગતનાં ત્રણ કાવ્યો	રાજેશ પંડ્યા	૩૬
જાગું છું - અતંદ્ર ? (ડાયરીનાં પાનાં)	રમણીક સોમેશ્વર	૪૨
ગુજરાતી ભાળસાહિત્યમાં નવી કેડી	શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	૪૪
વાર્તા કે તાત્ત્વિક સંભાષણ ?!	પ્રફુલ્લ રાવલ	૪૬
પ્રસાદ (બુદ્ધિપ્રકાશ - સો વર્ષ પહેલાં)		
પ્રભુનાં પગલાં	સંકલન : થોમસ પરમાર	૪૯
પુસ્તક પરિચય		૫૧
સાહિત્યવૃત્ત		૫૩

ગુજરાત વિદ્યાસભા વતી પ્રકાશક : માનાર્હ મંત્રી, ગુજરાત વિદ્યાસભા, શ્રી એચ. કે. કોલેજ કેમ્પસ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ □ ફોન : ૨૬૫૮૨૦૮૮ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ □ ફોન : ૨૬૫૬૪૨૭૯

હાસ્યવીર વિનોદ ભટ્ટની ચિરવિદાય

તારીખ ૬ ફેબ્રુઆરી મેના રોજ ગુજરાતી સાહિત્યના એક ભડ હાસ્યકારે ચિર વિદાય લીધી. ડાયાબિટીસના રોગથી એ વર્ષોથી ઘેરાયેલા હતા. એના પ્રત્યે એમની થોડી બેતમાય ખરી. છેવટે ડાયાલિસિસમાં પહોંચ્યા. અને એમાં જ એમણે જીવનના છેલ્લા શ્વાસ લીધા.

એમનો જન્મ ઉત્તરાણને દિવસે. એમાં કોઈ સંકેત ના કલ્પીએ તોપણ એ ચગ્યા, વિહર્યા, લોટ્યા ખરા. એમનાં આત્મકથનાત્મક પુસ્તકોમાંથી જે માહિતી મળે છે તે પરથી સમજાય કે ભણતર એમને સદતું નહોતું. નિશાળે જતા પહેલાં ‘આજે નિશાળને આગ લાગી હોય તો સારું.’ એવી મનોદશા હોય અને પરીક્ષાનું પરિણામ આવતાં પહેલાં એમના પિતા, અગાઉથી જ એમના નાપાસની ધારણા કરી ફટકારતા. એવી રમૂજ એમણે કરી લીધી છે.

હાસ્ય અને રમૂજ એમના સ્વભાવમાં વણાયેલાં હતાં. એ સ્વભાવે એમની કોલેજ છૂટી, બીજી કોલેજમાં ભણ્યા.

ભણતર પૂરું કર્યા પછી, પિતાનો ઇન્કમેટેક્સને લગતો વ્યવસાય તેમને સદો નહિ. એમનું જીવન કોઈ બીજી જ દિશામાં વહેવાનું હતું. કિશોરવયથી મિત્રો સાથે જે ટોળટપ્પા, ઠહામશકરી અને વળી કવિતાના ચાળા કરવાનો જે સ્વભાવ હતો તે યુવાવસ્થાએ વિકસ્યો-વિસ્તર્યો.

કોલેજમાં એમણે ચૂંટણી સમયમાં પોતાના ભોગે રમૂજ ઉપજાવી હતી. એમની એ વૃત્તિને કારણે મૈત્રી સંબંધો પણ વિકસતા આવ્યા હતા. એમનું મિત્રમંડળ કોલેજકાળથી જ વિસ્તરતું આવ્યું હતું. શંકરસિંહ વાઘેલા (પૂર્વ ભાજપી પ્રધાન) કોલેજમાં એમના નિકટના મિત્ર હતા. બંને સાથે રિસેસમાં કીટલીની ચા પીવા જતા. એ મૈત્રી એવી સુદૃઢ થઈ કે શંકરસિંહ ભાજપમાં પ્રધાન બન્યા, અને વિનોદ ભટ્ટ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં મોખરાના કાર્યકર્તા હતા ત્યારે તેમણે સંસ્થા માટે એ પ્રધાન પાસેથી પચાસ લાખની સહાય મેળવી આપી હતી.

એમના મિત્રોની યાદી ખાસ્સી લાંબી થાય, પણ

એક, શેખાદમ આબુવાલાની મૈત્રી દિલોજાન દોસ્તીરૂપ હતી. બંનેને એકસાથે ભોજન લેતા.

એ ગુજરી ગયા તેના સખત આઘાતમાં વિનોદને ડિપ્રેશન પણ આવી ગયું હતું.

વિનોદની રમૂજમાં જાતજાતની જોકસનો ભર્યો ભંડાર રહેતો. એમને શિષ્ટ-અશિષ્ટ એવો ભેદ એમાં નહોતો. એ નિરાંતે મિત્રોમાં, જોકસની મિજબાની કરતા. મિત્રો માટે અનન્ય પ્રેમને કારણે, એ પોતે સામાન્યપણે નીતિપરસ્ત હોવા છતાં એમને કાજે નીતિ-અનીતિનો અંચળો ફગાવી દેતા એમને વાર લાગતી નહિ. એવાં જ કારણોસર એમણે ગુજરાતી સાહિત્ય સભા અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને – જેમાં એ પોતે પ્રતિષ્ઠિત હોદ્દા હતા – અલવિદા કરી દીધી હતી. એમનાં વિધાનો કે મંતવ્યો કેટલીક વાર વાદવિવાદ નોતરતાં. એ આખાબોલા પણ ક્યારેક ઉદ્ધત વિધાનો કરી દેતા. હંમેશાં વિવાદાસ્પદ (Controversial) લેખક રહ્યા છે. એમના આખાબોલા અને મજાકિયા સ્વભાવને કારણે સ્વમાની લેખકો પુરુષો એમનાથી અંતર રાખતા. એમની હાક રાજકારણમાંય હતી. વડાપ્રધાનને એ પરિચિત હતા અને ગુજરાતના પ્રધાનો પણ એમને સાચવી લેતા.

એમના વ્યક્તિત્વનાં બીજાં બે લક્ષણો પણ ધ્યાનપાત્ર છે. ભોજન અને ભાષણનો એમને અપાર શોખ. લગનું કે ભોજન સમારંભનું આમંત્રણ આવે અને વિનોદ ભટ્ટનું બ્રાહ્મણત્વ ઝળક્યા વિના રહે નહિ. એવા પ્રસંગે શરીરમાં ઘૂસી ગયેલા ડાયાબિટીસને બાજુ પર હડસેલીને એ ભોકતા બન્યા વિના રહે નહિ. એવો જ એમનો બીજો શોખ ભાષણનો. નાની કે મોટી કોઈ પણ સંસ્થામાં વક્તા તરીકેનું આમંત્રણ હોય તો તે અચૂક વટાવે જ. પ્રશસ્તિની એમને ભારે ભૂખ. મૂર્ધન્યોની જેમ એમને ય ટીકા-ટકોર અણગમે. એ પબ્લિસિટીના માણસ.

એ પબ્લિસિટીએ પણ તેમને ગુજરાતના સમર્થ હાસ્યકાર બનાવવામાં ફાળો આપ્યો. એમનાં ભાષણોમાં મનોરંજનના આશિકોનો મેળો જામે. ભાષણોમાં એમનું

હાસ્ય આરંભના વાક્યથી જ ઊછળતું, ખડખડાટ હસાવી મૂકતું શ્રોતાઓને બહેલાવી જાય. એ હાસ્ય સ્થૂળ, પ્રાસંગિક, મોટા ભાગે મજાકિયું, અતિશયોક્તિ ભારોભાર કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિની નબળાઈની એમાં હસી ઉડાવી હોય કે કોઈ પ્રચલિત ઘટનાનું હાસ્યપ્રેરક વર્ણન હોય. વિચારપ્રધાન, સૂક્ષ્મ હાસ્ય નહિ જેટલું, મોટા ભાગે તત્કાળ પ્રભાવિત કરી મૂકે તેવું સ્કેટક.

વ્યાપક હાસ્યવર્ગમાં તત્કાળ વધાવી લેવાયા તે આ કારણે. પણ વિનોદ સ્વભાવે ઉદાર, મળતાવડા. સ્થાનિક તેમજ બહારગામથી આવેલા લેખક કે પ્રશંસક એમને મળવાનું ના ચૂકે. અને એમના હાસ્યાલાપભર્યા આતિથ્યથી પ્રસન્ન થઈને જાય.

વિનોદમાં હાસ્યની જે સરવાણી ભીતરમાં હતી તે યોગ્ય પ્રસંગે પ્રગટવા માંડી.

કોઈ નાનો વેપારી આરંભે ફૂટપાથ પર કે ઓટલા પર અને પછી ધીમેધીમે દુકાન અને છેવટે જાહોજલાલી સુધી પહોંચે એવું વિનોદની બાબતમાં પણ બન્યું.

શરૂશરૂમાં તેમણે હળવી શૈલીમાં વિવિધ પ્રકારનાં લઘુ પુસ્તકો – ‘પહેલું સુખ તે મૂળી નાર’, ‘આજની લાત’ પ્રકાશિત કર્યાં. એમનો સિતારો પ્રકાશવા માંડ્યો, તેમનાં પુસ્તકો પ્રજામાં જામવા માંડ્યાં એટલે એમની કલમમાંથી લઘુ હાસ્યલેખો તેમજ કટાક્ષકથાઓ ‘વિનોદ ભટ્ટના પ્રેમપત્રો’, ‘ઇદમ્ તૃતીયમ્’, ‘ઇદમ્ ચતુર્થમ્’નો ડંકો વાગવા માંડ્યો.

એક સમર્થ હાસ્યકાર તરીકે એ પ્રજામાં સ્થાન પામતા રહ્યા. એમનાં પ્રકાશનોની લાંબી યાદી અહીં અપ્રસ્તુત છે પણ એમનાં આત્મકથનાત્મક પુસ્તકો ઉપરાંત, એમનાં વિવિધ વિષયોનો વ્યાપ દર્શાવતાં આરોગ્યને લગતાં, જ્યોતિષ સંબંધી પુસ્તકોય પ્રજામાં વધાવાયાં. અમદાવાદ વિશેનું પુસ્તક એમની મર્માળી શૈલીનું શહેરની સંસ્કૃતિને આલેખતું યાદગાર પુસ્તક છે. એમની હાસ્યકાર તરીકેની ઊંચી સર્જકતાનો સુખદ પરિચય એમના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક ‘વિનોદની નજરે’માં મળે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનાં જે રેખાચિત્રો પ્રગટ્યાં છે તે એમની કલમનું નવલું નજરાણું છે.

એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં ભલે ઊંચું હાસ્ય બૌદ્ધિકો પામતા ન હોય, એમાં સ્થૂળ અને પ્રાસંગિક હાસ્ય જ વિશેષરૂપે હોય, પણ વિનોદમાં શિક્ષિત અને સંવેદનાશીલ સમાજને ય પ્રસન્ન કરી શકે એવી મીરાત ‘વિનોદની નજરે’માં છે. હાસ્યકાર તરીકે વિનોદની દ્વિમુખી પ્રતિભા છે. વ્યાખ્યાતા વિનોદ ભટ્ટ જુદા અને ‘વિનોદની નજરે’માંય જુદા.

એમનું પુસ્તક પ્રકાશક પાસે પહોંચે કે તરત એનું પૂંઠુંય નીરખ્યા વિના એને એ સીધું પ્રેસમાં મોકલી દે એવો એમના પુસ્તકોનો પ્રભાવ હતો. વિનોદે માત્ર ગુજરાતની વ્યક્તિઓ વિશે જ નહિ, દેશવિદેશની મશહૂર વ્યક્તિઓનેય એમનાં પુસ્તકો દ્વારા અમર કરી છે. બર્નાર્ડ શૉ, મન્ટો, ચાર્લી ચેપ્લિન – એમનાં એ વ્યક્તિઓ વિશેનાં રસપ્રદ પુસ્તકો છે. વિનોદને જે વિષય પર લખવું હોય તેની રસપ્રદ માહિતીયે જરૂરી પુસ્તકોમાંથી શોધી લાવીને પુસ્તક સામાન્ય વાચકનેય મઝાનું વાચન પૂરું પાડે તેવી રીતે પ્રસ્તુત કરે છે.

વિનોદ પોતે ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્યાર્થી કે વાચક નહિ, પણ એવી કોઈ વ્યક્તિ વિશે લખવું પ્રાપ્ત થાય તો ખપપૂરતું ગુજરાતી સાહિત્ય ખંખોળી લઈને પુસ્તકને ઉપકારક માહિતી મેળવી લે, ‘ગુજરાતની હાસ્યધારા’ એમની એ પદ્ધતિની સાખ પૂરે છે.

વિનોદ વિશેની આ વિસ્તૃત નોંધ પૂરી કરતાં આ લખનારને એમની સાથેના પ્રસન્ન સંબંધો સ્મરણે ચડે છે.

એ એમની ઉગતી કારકિર્દીમાં મારે ત્યાં મને મળવા આવતા. હું કોલેજમાં અધ્યાપક હતો ત્યારે મારા વર્ગના થોડા પિરિયડ ભરેલા. પછી વિદાય લઈ લીધી હતી. કદાચ એ ઓળખાણે એ પ્રેરાયા હોય પણ એમને કદાચ હું મળવા યોગ્ય માણસ લાગ્યો હોઉં.

અમારો સંબંધ જોતજોતામાં દઢ બની ગયો. એ એમનાં આરંભનાં પુસ્તકો વિશે વાત કરે. મને ભેટ આપે. એમની મઝાની વાતો મને ગમે. ધીમેધીમે એ મારી સાથે વધુ સંપર્કમાં આવવા લાગ્યા. ઘણુંખરું રવિવારે સવારે એ એમના સ્કૂટર પર આવી ચડે. એમની જોક્સ સંવિત વાર્તાવાપની કળા મને ગમે. પ્રચલિત લેખકો વિશે અવનવી વાતો શોધી લાવ્યા હોય. વાર્તાકળા તો એમની

જ. એમનું ઘર અમારા ફ્લેટથી ખાસ દૂર નહિ. કાંકરિયા વિસ્તારમાં. અમે સાહિત્યના કે અન્ય કાર્યક્રમોમાં સાથે જઈએ. ગુજરાતી સાહિત્ય સભામાં હું હોદ્દાદાર હતો ત્યારે એમનેય એમાં ખેંચી ગયેલો. મને સારા મદદનીશ મળી ગયેલા. અમારો નિઃસ્વાર્થ સંબંધ સુદૃઢ બની ગયો. કૌટુંબિક વ્યવહાર પણ શરૂ થાય. એમનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થવાનાં હોય તેની વાત કરે. એમણે હાસ્યનાં

પુસ્તકો ઠીકઠીક સંખ્યામાં લખ્યાં પછી હાસ્ય પર વિવેચન ગ્રંથ લખવા ધાર્યું. મેં સેટાપર વિશે પુસ્તક લખેલું. એ મારી સાથે એમનાં લખેલાં પાનાં વાંચે. એમના અતીવ પ્રેમની મેં ઝાંખી કરી છે. આજે એ હજી નજર સામે પ્રત્યક્ષ થાય છે. એમને હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ.

– મધુસૂદન પારેખ

(અનુસંધાન પૃ. ૪૮નું ચાલુ)

મિલ્ટન, માર્ટિનો, શેલી, વર્ડ્ઝવર્થના ઉલ્લેખો, ક્યાંક એમના વિચારો આવે છે. રાધાકાન્ત અર્થાત્ રાધાનો કાન્ત એવી સમજ આ પ્રકરણમાંથી પામી શકાય છે. ‘સ્નેહ સ્વયંભૂ છે.’ (પૃ. ૪૧) એવું કહીને ‘તે ઈશ્વરેચ્છાને તો અધીન જ છે’ (પૃ. ૪૧) એમ પણ જણાવે છે. વળી દેવીસ્નેહ તરફ લેખક વળે છે અને ‘માનૂષીસ્નેહનું બીજ દરેક હૃદયમાં હોય છે, અને તે યોગ્ય પ્રસંગોથી સંવદ્ધિત થાય છે.’ (પૃ. ૪૨)

પુનઃ વાંચનારનો ઉલ્લેખ લેખક કરે છે અને ‘વાંચનાર’ને ‘પર્યેષક’ વિશેષણ લગાડીને પોતાની વાતનો દોર લંબાવે છે. બધું આગંતુક જેવું લાગે છે. કદાચ વધુ પ્રકરણોમાં વાર્તાને વિસ્તારવાનો મનસૂબો મણિશંકર ભટ્ટે કર્યો હશે, પરંતુ એ એમનાથી શક્ય બન્યું નથી. એથી તો પુસ્તકના શીર્ષક સાથે ‘એક અપૂર્ણ વાર્તા’ એવું દર્શાવ્યું છે. ગરીબાઈ નિમિત્તે વિચારમાંથી તત્ત્વમાં અને તત્ત્વમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન તરફ મણિશંકર ભટ્ટની ગતિ છે. રાધાકાન્ત ‘મને કાર્યકારણનો નિશ્ચિત સંબંધ માનનાર મનુષ્યના ઇતિહાસો તરફ અનાદાર છે, અને શિક્ષણના પ્રયાસમાં શ્રદ્ધા છે’ (પૃ. ૪૭) એવું બોલે છે ત્યારે જાણે કાન્તનો જ વિચાર સંભળાય છે. અહીં એક વિરામ છે. અને પછી ‘આગળ ચાલીને ગરીબાઈથી બીજાં ક્યાં સુખો

હું પ્રાપ્ત કરી શકું તેવો હું વિચાર કરતો હતો. તેવામાં મને માલૂમ પડ્યું કે મેં મારા અત્યાર સુધીના હિસાબમાં એક મોટી ભૂલ જવા દીધી છે. મેં મારા વિચાર કરવામાં માતુશ્રી, રાધા, મેટિનીમોહન વગેરેના સુખનો કશો હિસાબ કર્યો નથી, અને બધાએ મને સુખી કરવાને જ જન્મ લીધો નથી, એટલું તો સિદ્ધ છે. અને આટલી મોટી ભૂલ અત્યાર સુધી મારા ધ્યાનમાં જ આવી તે માટે મને પશ્ચાત્તાપ થયો.’ (પૃ. ૪૮)

રાધાકાન્ત વર્ડ્ઝવર્થની ગરીબાઈનો ઉલ્લેખ કરીને છેવટે મિલ્ટનના ‘સ્વર્ગની પુનઃપ્રાપ્તિ’ કાવ્યનો નિર્દેશ કરે છે. છેલ્લે મણિશંકર ભટ્ટને જેનો વિશેષ અનુરાગ હતો એ કાઈસ્ટના કથન પાસે આ ‘વાર્તા’ પૂર્ણ થાય છે. કોઈસ્ટનું કથન તો અનુવાદ છે.

વાર્તાના પ્રારંભે જે ઉત્સુકતા જન્મી હતી તે વિચારના – તત્ત્વજ્ઞાનના ભારતળે દબાઈ ગઈ. ઘટનાને વિકસાવવાની શક્યતા હોવા છતાં ‘સુખ’ની વ્યાખ્યામાં આખી રચના અટવાઈ ગઈ. તે પ્રાસે બંગાળી પાત્રનામો એ નવીન તત્ત્વ હતું. પરિવેશ કલકત્તાનો હતો છતાંય જાણે કોઈ તાત્ત્વિક સંભાષણ સાંભળતાં હોઈએ એવું રૂપ વાચક સામે ઊભું થયું છે.

પ્રાસંગિક નોંધ

રમેશ શાહ • દિનેશ શુક્લ

વ્યાવસાયિક શિક્ષણની કોલેજોમાં ઘટતી બેઠક :

ઓલ ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ ફોર ટેકનિકલ એજ્યુકેશન (AICTE) વ્યાવસાયિક શિક્ષણની જે શાખાઓનું નિયંત્રણ કરે છે તેની કોલેજોમાં પૂર્વ સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ બેઠકોની સંખ્યા ૨૦૧૪-૧૫માં ૩૯.૬૧ લાખ હતી તે ઘટીને ૨૦૧૮-૧૯માં ૩૨.૬૨ લાખ થઈ. આ વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમોમાં એન્જિનિયરીંગ, મેનેજમેન્ટ, ફાર્મસી, આર્કિટેક્ચર, કમ્પ્યુટર એપ્લિકેશન અને હોટેલ મેનેજમેન્ટનો સમાવેશ થાય છે. આમાં ઇજનેરી કોલેજોની બેઠકોમાં ૨૨ ટકાનો, મેનેજમેન્ટની કોલેજોમાં ૨૧ ટકા બેઠકો અને માસ્ટર ઓફ કમ્પ્યુટર એપ્લિકેશન (MCA)ની કોલેજોમાં ૩૮ ટકા બેઠકોનો મોટો ઘટાડો થવા પામ્યો છે. આ પૈકી ઇજનેરી કોલેજોની બેઠકોમાં થયેલા ઘટાડા અંગેની થોડી વધુ વિગતો પ્રાપ્ય છે.

ઇજનેરી કોલેજોમાં ૨૦૧૪-૧૫માં બેઠકોની સંખ્યા ૧૯.૨૦ લાખ હતી. ૨૦૧૭-૧૮ સુધીમાં તેમાં ૨.૫૮ લાખનો ઘટાડો થયો હતો. એની સરખામણીમાં ૨૦૧૮-૧૯ના એક જ વર્ષમાં ૧.૬૭ લાખ બેઠકોનો મોટો ઘટાડો થયો હતો. આમાં ૭૫૫ કોલેજોએ બાણું હજારથી અધિક બેઠકો જાતે ઘટાડી હતી, ૮૩ કોલેજો વિદ્યાર્થીઓના અભાવે બંધ થતાં ચોવીસ હજારથી અધિક બેઠકો ઓછી થઈ અને ૫૩ કોલેજોની સત્તર હજારથી અધિક બેઠકો સજારૂપે કાપી નાખવામાં આવી. બેઠકોમાં ઘટાડો થવાનું મુખ્ય કારણ પ્રવેશ માટે આવતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં થયેલો મોટો ઘટાડો છે. આ ઘટાડો ૨૦૧૪-૧૫થી શરૂ થયો છે. ૨૦૧૬-૧૭માં દેશની ૩૨૯૧ ઇજનેરી કોલેજોમાં પૂર્વ સ્નાતક કક્ષાએ ૫૧ ટકા બેઠકો ખાલી રહી હતી. ૨૦૧૮-૧૯ના વર્ષમાં એનાથીયે વધારે બેઠકો ખાલી રહી.

આ ઘટનાના સંદર્ભમાં એઆઈસીટીઈના એક અધિકારીએ જે ખુલાસો કર્યો તે ચર્ચવા જેવો છે : “આ ક્ષેત્રમાં એક પ્રકારની સફાઈ થાય તે અપેક્ષિત છે. બજારનાં પરિબળો હવે કાર્યરત બન્યાં છે અને નબળી સંસ્થાઓ બહાર ફેંકાઈ રહી છે.”

વ્યાવસાયિક શિક્ષણની સ્વનિર્ભર કોલેજોનો ધંધો ભારે નફાકારક બનતાં ઇજનેરી આદિ વ્યાવસાયિક શિક્ષણની કોલેજો બિલાડીના ટોપની જેમ કેવળ મોટાં શહેરોમાં જ નહિ, નાનાં નગરો અને ગામડાંઓમાં પણ ફૂટી નીકળી હતી. કોઈ ધંધો ભારે નફાકારક થતાં મોટી સંખ્યામાં કંપનીઓ તેમાં પ્રવેશે છે, પણ ધંધામાં

મંદી આવતાં તેમાંની નબળી કંપનીઓ સ્પર્ધામાં ટકી શકતી નથી અને બહાર ફેંકાઈ જાય છે. આવું આ કોલેજોની બાબતમાં બન્યું. આ કોલેજોમાંથી મોટી સંખ્યામાં ઇજનેરો બહાર પડવા માંડ્યા, જે તેમના માટેની માંગ કરતાં ઘણા વધારે હતા અને છે. તેથી ઇજનેરો માટે બેકારીનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. એના પરિણામ રૂપે ઇજનેરી કોલેજોમાં પ્રવેશતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો શરૂ થયો. તેની પહેલી અસર નબળી અને પ્રતિષ્ઠા નહિ ધરાવતી કોલેજો પર પડે તે સહજ છે પણ વેપારધંધાનું આ મોડલ શિક્ષણસંસ્થાને લાગુ ન પાડી શકાય.

વેપારધંધામાં પ્રવેશતી કંપનીઓની યોગ્યતા અને જરૂરિયાત તપાસવા માટે કોઈ નિયંત્રક સંસ્થા નથી હોતી, પણ કોલેજોને તેમની યોગ્યતા અને જરૂરિયાત તપાસીને પ્રવેશ માટે મંજૂરી આપતી નિયંત્રક સંસ્થા છે. આ બધી કોલેજો એમના માટેની નિયંત્રક સત્તા એઆઈસીટીઈની મંજૂરીથી સ્થપાઈ હતી. જેને વ્યાવસાયિક શિક્ષણનાં અપેક્ષિત ધોરણો જાળવીને કોલેજ સ્થપાય અને તે ચાલે તે જોવાની જવાબદારી એઆઈસીટીઈની છે. કોલેજ આવશ્યક ભૌતિક સગવડો અને લાયકાત ધરાવતા અધ્યાપકો ધરાવતી હોય તે તેણે વિદ્યાર્થીઓ અને સમાજના હિતમાં જોવાનું છે. હવે એ સંસ્થા પરોક્ષ રીતે એ સ્વીકારે છે કે એણે ધોરણો વિનાની કોલેજોને મંજૂરી આપી છે અને ચાલવા દીધી છે. એ જાણીતી બાબત છે કે કોલેજોને મંજૂરી આપવામાં ભારોભાર ભ્રષ્ટાચાર થયો છે. એમાં રાજકારણીઓએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. દેશનું એ દુર્ભાગ્ય છે કે આવી ચાવીરૂપ નિયંત્રક સંસ્થાઓનું સંચાલન કરવા માટે પણ પ્રામાણિક અને કાર્યદક્ષ માણસો આપણને મળતા નથી અથવા એવા માણસોને પસંદ કરવામાં આવતા નથી.

શાસકો અને નિયંત્રકોની અપ્રામાણિકતાની કિંમત સમાજે ચૂકવવી પડે છે. ઇજનેરી કોલેજોમાંથી બહાર પડતા સ્નાતકો માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે એમાંના ૭૦ ટકા સ્નાતકો ઇજનેર તરીકે કામ કરવાની લાયકાત ધરાવતા નથી. એનો અર્થ એ થયો કે આ વિદ્યાર્થીઓને ઇજનેરીનું જરૂરી શિક્ષણ અને તાલીમ મળ્યાં હોતાં નથી. તેમનાં વર્ષો અને નાણાં વેડફાયાં અને સમાજને જરૂરી

લાયકાત ધરાવતા ઇજનેરો ન મળ્યા. નબળી સંસ્થાઓને બહાર ફેંકી દેવાનું કાર્ય જો બજારનાં પરિબલો દ્વારા જ કરવાનું હોય તો એઆઈસીટીઈ જેવી નિયંત્રક સત્તાએ શી કામગીરી બજાવવાની છે ? ઉચ્ચ શિક્ષણનું ક્ષેત્ર બજારના હવાલે કરવાનું કેટલું સમાજના હિતમાં છે તે ગંભીર ભાવે વિચારવાનું છે. આ પ્રશ્ન દેશના યુવાનોના ભાવિ સાથે સંકળાયેલો છે.

૨૯-૫-૧૮

રમેશ શાહ

દસમા ધોરણનું પરિણામ

માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ દ્વારા લેવામાં આવતી દસમા અને બારમા ધોરણની પરીક્ષાનાં પરિણામો એક મોટી ઘટના હોય એ રીતે સમાચારનો વિષય બને છે. એ રીતે ગુજરાત બોર્ડનું ૨૮મી મેના રોજ બહાર પડેલું ધોરણ ૧૦નું પરિણામ પણ સમાચાર અને વિશ્લેષણનો વિષય બન્યું. દસમા ધોરણની પરીક્ષામાં બેઠેલા ૭.૯ લાખ વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૬૭.૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓને પાસ થયેલા જાહેર કરવામાં આવ્યા. ગયા વર્ષ કરતાં આ વર્ષે થોડા ઓછા પ્રમાણમાં (૦.૭૫ ટકા જેટલા) વિદ્યાર્થીઓ પાસ થયા છે પણ કેટલાક જિલ્લાઓના પરિણામમાં બહુ મોટો તફાવત માલૂમ પડ્યો છે.

ગયા વર્ષે દાહોદ જિલ્લો ૭૬.૩૯ ટકા પરિણામ સાથે ગુજરાતના જિલ્લાઓમાં બીજા ક્રમે હતો. આ વર્ષે દાહોદ જિલ્લામાં પાસ થનાર વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ઘટીને ૩૭.૩૫ ટકા થયું છે અને તે જિલ્લાઓમાં તળિયે છે. આવું મહીસાગરની બાબતમાં બન્યું છે. ગયા વર્ષે મહીસાગર જિલ્લો ૭૪.૫૮ ટકા પરિણામ સાથે જિલ્લાઓમાં ચોથા ક્રમે હતો પણ આ વર્ષે એ જિલ્લામાં ૪૯ ટકા વિદ્યાર્થીઓ પાસ થયા છે અને તેનો ક્રમ તળિયેથી બીજો છે. આનો ખુલાસો બોર્ડના અધિકારીએ આપ્યો છે : આ વર્ષે પરીક્ષા કેન્દ્રો પર કડક જાતો રાખીને વિદ્યાર્થીઓને ચોરી કરતાં અટકાવમાં આવ્યા હતા ! આ ખુલાસામાં તથ્ય હશે, પણ ડાંગનું પરિણામ ઉપર્યુક્ત જિલ્લાઓથી ઊલટું આવ્યું છે. ગયા વર્ષે ડાંગમાં ૫૬.૫૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓ પાસ થયા હતા. આ વર્ષે ડાંગમાં ૭૨.૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તીર્ણ થયા અને તેનો સમાવેશ તેચના પાંચ જિલ્લામાં થયો. આ જિલ્લામાં એક વર્ષમાં

વિદ્યાર્થીઓમાં અને તેમને અપાતા શિક્ષણમાં આવું મોટું ગુણાત્મક પરિવર્તન કેવી રીતે આવ્યું ? એમાં પણ ડાંગ જિલ્લાના એક કેન્દ્રનું પરિણામ ગયા વર્ષે વીસ ટકા જેટલું ઓછું હતું તે આ વર્ષે હનુમાન કૂદકો મારીને ૮૬ ટકા પર પહોંચ્યું અને બીજા એક કેન્દ્રમાં ૪૩ ટકાથી વધીને ૮૨ ટકા પર પહોંચ્યું !

આ વર્ષે પરિણામની દૃષ્ટિએ ટોચના પાંચ જિલ્લાઓમાં દક્ષિણ ગુજરાતના બે જિલ્લા (સુરત અને ડાંગ) અને સૌરાષ્ટ્રના ત્રણ જિલ્લા (જૂનાગઢ, રાજકોટ અને મોરબી)નો સમાવેશ થાય છે તે ધ્યાનપાત્ર છે. એમાં ઉત્તર ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાતના કોઈ જિલ્લાનો સમાવેશ થતો નથી એ હકીકત ધ્યાન ખેંચનારી છે. પરીક્ષાના પરિણામના આધારે વિદ્યાર્થીઓ અને શાળાઓની શૈક્ષણિક સિદ્ધિનું મૂલ્યાંકન કરીએ તો દક્ષિણ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશો ગુજરાતના અન્ય પ્રદેશોની તુલનામાં ઠીક ઠીક આગળ જણાય છે. આવું તારણ કેટલું યથાર્થ છે તે પ્રશ્ન છે.

બોર્ડની પરીક્ષામાં ગણિતમાં અઢી લાખ વિદ્યાર્થીઓ અને વિજ્ઞાન-ટેકનોલોજીમાં સવાબે લાખ વિદ્યાર્થીઓ નાપાસ થયા છે. મતલબ કે નાપાસ થતા વિદ્યાર્થીઓ મોટા ભાગે ગણિત અને વિજ્ઞાનને કારણે નાપાસ થયા છે અને થાય છે. ગણિત અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમો વિદ્યાર્થીઓના ગજા બહારના છે. એ અભ્યાસક્રમો ઘડતી વખતે એક ધ્યાનપાત્ર હકીકતને બાજુ પર રાખવામાં આવે છે. દસમા ધોરણના અંતે વિદ્યાર્થીઓનો એક મોટો સમુદાય શાલેય શિક્ષણ છોડીદે છે અને બીજો મોટો સમુદાય આર્ટ્સ અને કોમર્સ વિદ્યાશાખામાં તેમનો વિદ્યાભ્યાસ ચાલુ રાખે છે, જ્યાં તેમને આધુનિક ગણિત અને વિજ્ઞાન સાથે કામ પાડવાનું આવતું નથી. આમ છતાં એ બે વિષયોના અભ્યાસક્રમો જાણ્યે અજાણ્યે વિજ્ઞાનપ્રવાહમાં જનાર વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાત નજરમાં રાખીને ઘડાતા હોય છે. એ અભ્યાસક્રમો સારી રીતે શિખવવાની ક્ષમતા બહુ ઓછા શિક્ષકો અને શાળાઓ ધરાવે છે. ટ્યૂશનપ્રથા વ્યાપક બનવા પાછળનું એ એક પ્રમુખ કારણ છે. હકીકતમાં અત્યંત વ્યાપક બનેલી ટ્યૂશનપ્રથાએ મોટા ભાગની

શાળાઓને અપ્રસ્તુત બનાવી દીધી છે.

વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યા ગુજરાતીમાં નાપાસ થઈ છે. લગભગ સાત લાખ વિદ્યાર્થીઓએ ગુજરાતીની પરીક્ષા આપી હતી તેમાંથી એક લાખથી અધિક વિદ્યાર્થીઓ નાપાસ થયા. વિદ્યાર્થીઓ તેમની માતૃભાષામાં જ નબળા હોય તે થોડું આંચકારૂપ લાગે છે પણ ગુજરાતીનું જે 'શિષ્ટ' સાહિત્ય વર્ગોમાં શિખવવામાં આવે છે એનું ગુજરાતી ગુજરાતના મોટા ભાગના પ્રદેશોના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઘણે અંશે એક વિદેશી ભાષા જેવી જ બની રહે છે. ઇંગલેન્ડ અને અમેરિકામાં પણ વિદ્યાર્થીઓના નબળા અંગ્રેજીની વાત અવારનવાર સાંભળવા મળે છે. એ દેશોનો અનુભવ આપણને ઉપયોગી નીવડી શકે.

— રમેશ શાહ

સૂર્ય ઊર્જાનું સૌથી વધારે ઉત્પાદન ચાઈનામાં

૨૦૧૫માં ભારત અને ફ્રાન્સે પેરિસ ખાતે ઇન્ટરનેશનલ સોલર એલાયન્સ (આઈ એસ એ)ની સ્થાપના કરી હતી. તેના એક વર્ષ બાદ ફ્રાન્સના રાષ્ટ્રપ્રમુખે મેક્રોએ આઈએસએની પ્રથમ શિખર પરિષદનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું.

કર્કવૃત્ત અને મકરવૃત્ત વચ્ચે આવેલા ૧૨૧ દેશોએ એક જૂથ રચ્યું હતું જે આગામી ૧૨ વર્ષોમાં રૂ. ૬૫ લાખ કરોડની વીજળીનું ઉત્પાદન કરશે.

આ સોલર શિખર પરિષદમાં કુલ ૨૩ દેશોના વડાઓએ અને ૧૨૧ દેશોના પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો.

ભારત અને ફ્રાન્સે સંયુક્ત રીતે ઓક્ટોબર ૨૦૧૫માં 'આંતરરાષ્ટ્રીય સોલર એલાયન્સ'ની સ્થાપના કરી હતી.

સોલર ઊર્જા (સૂર્ય ઊર્જા)ના ક્ષેત્રમાં ભારત અને ફ્રાન્સની આ પહેલ માનવામાં આવે છે. આ સંગઠનમાં વિશ્વના સૌથી મોટાં સંગઠનો પૈકીનું એક મહત્ત્વનું સંગઠન છે. ત્યાર પછી તો આ સંગઠનમાં ૬૧ જેટલાં સંગઠનો જોડાઈ ગયાં છે. અને ૨૬ જેટલા દેશોએ તે સમજૂતી પર હસ્તાક્ષર કર્યાં છે.

ફ્રાન્સના રાષ્ટ્રપતિ મેક્રોએ જણાવ્યું છે કે ૨૦૨૨

સુધીમાં ફ્રાન્સ 'ઇન્ટરનેશનલ સોલર એલાયન્સ'ને ૫૬૦૦ કરોડ રૂપિયાનું ફંડ આપશે અને આ ફંડની મદદથી ૨૦૩૦ સુધીમાં ૧૦૦૦ 'ગીગાવોટ' સૂર્યઊર્જા ઉત્પન્ન કરવાનું લક્ષ્યાંક રાખવામાં આવ્યું છે. આ વીજળીની કુલ કિંમત ૬૫ લાખ કરોડ જેટલી હશે. આ સંદર્ભમાં ફ્રાન્સ સોલર એલાયન્સને ૮૦૦૦ કરોડ રૂપિયા આપશે.

૨૦૧૫માં અમેરિકાએ પેરિસ સમજૂતી પર હસ્તાક્ષર કરવાનો ઇનકાર કર્યો હતો, ત્યાર પછી ફ્રાન્સ અને ભારતે 'સોલર એલાયન્સ'ની સ્થાપના કરી હતી. જેથી આગામી પેઢીના લોકોનું જીવન સુધરી શકે અને પ્રમાણમાં સસ્તી વીજળી ઉપલબ્ધ થાય.

આ એલાયન્સના ૮૦ ટકા દેશો 'કર્કવૃત્ત' અને 'મકરવૃત્ત' વચ્ચેના આવેલા છે. તથા આ બધા દેશો સૂર્યની સૌથી વધારે 'નજીક' આવેલા છે, અને આ દેશોમાં સૂર્યનો પ્રકાશ (રોશની) લગભગ બારેમાસ રહે છે, તેથી સૂર્ય ઊર્જાનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવી શકાય. આ સમજૂતી પર પ્રથમ હસ્તાક્ષર કર્યા, ભારત અને ફ્રાન્સે. આ એલાયન્સની રચના કરી અને ત્યારબાદ ૧૨૧ દેશોમાં તેમાં સામેલ થયા.

વિશ્વમાં ચાઈના સૂર્યઊર્જાનું સૌથી વધારે ઉત્પાદન કરે છે, આશરે ૧૩૦ ગીગાવોટ. બીજા નંબરે છે અમેરિકા અને ત્યારબાદ જપાન ત્રીજા નંબરે છે.

સમગ્ર વિશ્વમાં સૂર્યઊર્જા પાછળ ૭ ટ્રિલિયન ડોલરનો ખર્ચ થાય છે જે વિશ્વની જીડીપીના આશરે ૧૦ ટકા છે. પેટ્રોલિયમ પદાર્થોનું દહન કરીને જે ઊર્જા (વીજળી) ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તેના કારણે મોટા પ્રમાણમાં વાયુપ્રદૂષણ થાય છે, જે માનવવસ્તી માટે અત્યંત હાનિકારક છે.

દિનેશ શુક્લ

● રામચન્દ્ર પટેલ

ડાકુ

(વસંત-મૃદંગ)

સામે ખડો ડુંગર ભૂખર..., આજુબાજુ
બીજો પહાડ નહિ, એકલ ધાડપાડું શો
શોભે : જરાક નીરખી... હરખી પડ્યો એ.
આવી ગઈ ઝડપ... હું મળવા અધીરો.

ને કેડમાં શિવનું સ્થાનક, લોક ઊમટ્યું...
મેળો થશે જ, ઘર સાંભર્યું... એ હશે કે ?
હું જેલમાં : જરૂરથી ગઈ હોય... ઠામ
બીજે; કરી લગન, લાલચું આમ્ર કેમ્પો.

ચાલ્યો ત્વરાથી સૂરજકુંડ પાસ પહોંચ્યો.
સૌ સ્નાન મગ્ન, તહીં દીકરીનો અવાજ
'બાપુ...' પડ્યો શ્રવણમાં, તતખેવ દોડી
તેડી લઈ, ડુંગર સન્મુખ ડાકુ ઊભો.

'મા તો મરી ગઈ...' રડી પડી ફૂલસુંઘણી;
સુણ્યું, છતાંય બની બાપની બાહુ ઝૂલણી.

કવિતા

- રાધેશ્યામ શર્મા
બે રચના

સંગ્રહસ્થાન	હાલત
- માં	હવે
પોપટને	ફારસ
બદલે	જેવી
વાંદરા	જરીકે
પેઠા	નથી
પોપટ	રહી
ઝટપટ	પારસ
કંદરા	મણિ
તરફ	જેમ
ઊડ્યા	ઝળહળીને
નાઠા	વારસ
ત્યાંથી	શોધે
વાંદરા	છે
હૂપાહૂપ	સરસ
કરતા	જે
છાપરા	કદાપિ
પર	નિરસ
નિરાંતે	બનવા
માથામાંથી	ચાહતી
જૂ	નથી
વીણતા	
પાંજરાનું	
હાડપિંજર	
હવાના	
મહેલમાં	
મહાલવા	
માંડ્યું	

● રાજેન્દ્ર પટેલ

બે કાવ્યો

એક

બૂમો પાડી પાડીને થાકી જવાયું,
રણ મધ્યે હોઈ એમ
કોઈ સાંભળતું નથી.

શું બારી બારણાં હવે દીવાલ બની ગયાં હશે ?
કે પછી સૌ, સૌના અવાજમાં
આ મૂક અવાજને સાંભળી શકે તેવું કોઈ રહ્યું
નથી ?

ગર્ભમાં હતો તોય મા જોડે વાતો કરતો
આજે બધા વચ્ચે હોવા છતાં
કોઈ સાંભળતું નથી
અથવા બધા એ જ સાંભળે છે, જે તેમને સાંભળવું
હોય !

હું આજથી હવે બૂમ પાડીશ નહીં
કારણ કે મારો અવાજ જ હવે મને ઢસડી જાય છે
કોઈ અજ્ઞાત ગર્ભમાં.
જ્યાં કદાચ મારી મા મને ફરીથી સાંભળશે.

બે

વરસો પહેલાં એક વાર
મેળામાં ભૂલો પડેલો,
ગભરાટ ને ડરથી, ડૂસકે ચડેલો,
પાણીની પરબવાળી એક અજાણી વૃદ્ધાએ
પીઠ પસવારતાં કહેલું
બેટા શાંત થઈ જા, લે પાણી પી, અહીં બેસ :
હમણાં કોઈ તારા નામની બૂમ પાડતું આવી
પહોંચશે.

આસપાસના ચગડોળના અવાજો
લોકોની આનંદભરી ચિચિયારીઓ
અને ફેરિયાઓના કોલાહલ સાંભળતાં સાંભળતાં
હું ચૂપ થઈ ગયેલો...

વર્ષો થયાં,
આજે હજુ જાણે
કોઈ મેળા વચ્ચે
કાન માંડીને બેઠો છું,
કોઈક તો મારા નામની બૂમ પાડતું આવશે જ ને ?

એક વાર હું અલાહાબાદ સ્ટેશને રાતે બાર વાગે ઊતર્યો. મારે પાંચ માઈલ દૂર જવાનું હતું. રિક્ષામાં બેઠો. રસ્તે કોઈ ચકલુંય ફરકતું નહોતું. માણસના મનમાં જ્યારે બીક હોય છે ત્યારે તે કાં તો ગીત ગણગણવા માંડે છે, કાં વાત કરવા લાગી જાય છે, મેં પણ રિક્ષાવાળા સાથે વાતચીત શરૂ કરી, પરંતુ એ મારો વા'લો ઝાઝું બોલે નહીં. એક એક શબ્દમાં જ ઉત્તર આપીને પતાવે. આખરે મેં એને પૂછ્યું કે, ભાઈ, હું આટલા વખતથી તને સવાલો પૂછી રહ્યો છું, પણ તું કાંઈ જ જવાબ નથી આપતો, તે શી વાત છે ? કંઈ વિચારમાં છે કે શું ? ત્યારે બોલ્યો કે, બાબુજી, જવા દો ને ! કહીશ તો તમે નારાજ થશો. મેં કહ્યું, ના, ના કહે ! ત્યારે એ બોલ્યો, બાબુજી, હું એમ વિચારી રહ્યો છું કે એવો વખત ક્યારે આવશે જ્યારે હું રિક્ષામાં બેઠો હોઈશ અને તમે એ રિક્ષા ચલાવતા હશો ?

દાદા ધર્માધિકારી

● યશવંત ત્રિવેદી

‘વેલકમ, જિંદગી !’

આજે કયા પ્રેમગીતની સ્મૃતિ જેમ વસંત ખીલી ગઈ છે ?
કોનાં સ્મરણમાં ઝરણાંઓ તેજથી ચમકતાં દોડી રહ્યાં છે ?
કયા આનંદમાં વૃક્ષોની ડાળીઓ ડોકાં કાઢી સ્પર્શ્યા કરે છે અવકાશને ?
કાગળની હોડી જેમ તૃષ્ણા સમાંતરે દોડતી જાય છે નદીના વહેણ સાથે –
પવનથી નમી ગયેલી ઘઉંની ડૂંડીઓ પર પંખીવર્ષો પાકતાં જાય છે !
મૌનના ઊંડાણમાં પંખીના ટૈકાની લહરથી ગીત હલબલી જાય છે...
દંષ્ટિમાં સર્વત્ર ઉભરાતા પ્રેમના સરોવરમાં ન્હાતી કુંવારી પૃથ્વી હલબલી જાય છે !
આનંદના રોમાંચમાં રસ્તાઓ દોડતા જાય છે સ્વર્ગના નવા અનાગત ભણી...
આનંદના વૃક્ષ ઉપર પુષ્પો ખીલતાં જાય છે ટગલી ડાળ પર
સ્વર્ગના કયા રહસ્યને પામવા ઊંચે ને ઊંચે ચઢતાં જાય છે અવકાશમાં ?
પુષ્પો કયા દિવ્ય પ્રેમમાં પ્રકાશતાં જાય છે આકાશના તારાઓ જેમ ?
આજે કયા પ્રેમના લગાવમાં આ દક્ષિણની ટેકરીઓ નીચે ઢાળ ઉતરતી જાય છે ?
આજે કયા ઘઉંનાં ખેતરો અને દ્રાક્ષના મંડપો ભણી હૃદય ઢોળાતું જાય છે ?
આજે આકાશમાંથી ઊડતી ઊડતી કોયલ આંબાની ડાળ પર માળો બાંધવા ધસી રહી છે !
આજે એને સલામતીની કશી પડી નથી... માત્ર જીવનની સોગાદ જેમ ક્યાંક પ્રેમનો માળો બાંધવો છે...
એને ગતજન્મની આર્દ્ર સ્મૃતિ છે – વિરહમાં સુદૂર ઊડી ગયાની આ આત્મવૃક્ષની લીલી ડાળ પરથી...
જીવનની કેવી હતાશામાં પોતે ઊડી ગઈ હતી સર્વ સંબંધોનાં વિસ્મૃતિચિહ્ન જેમ...!

આજે જિંદગી અનરાધાર વરસી રહી છે શૃંગારનાં દર્પણોમાં...
સ્વર્ગનું સંગીત આડીઅવળી ધાર જેમ ઢોળાતું જાય છે
ગુલાબ અને મોગરાની પાંદડીઓમાં...
ભીની પુષ્પરજથી મઘમઘતી પૃથ્વી જેમ જિંદગી પોર્ટિકોમાં આવી
‘ગુડ મોર્નિંગ !’ બોલતી શેકહેન્ડ કરે છે મારી સાથે !
આજે જુહુના સમુદ્રનાં મોજાં નવા પ્રારંભની જેમ કિનારે ધસી રહ્યાં છે...
ચિરંતન ચેરીવૃક્ષ જેવું સ્મિત કરતી, તૃણોની લીલી જાજમ પર પગ મૂકતી,
એ મારી પાસે કયા સ્વાગતની અપેક્ષામાં ઊભી રહી જાય છે ?
પેલી પંખિણીના હૃદયના અવકાશનું પ્રેમગીત એની હથેળીમાં મૂકી
એને આલિંગીને કહી દઉં છું – ‘વેલકમ, જિંદગી...!’

સરકસ

હિંદી : હરિ ભઠનાગર

ગુજરાતી અનુવાદ : દક્ષા પટેલ

કસબામાં સરકસ આવેલું અને મન્નૂ કોટડીમાં પુરાયેલો હતો. તેના બાપે પૂરેલો. અને તે પણ સખત મારી મારીને.

કોટડીમાં પુરાવાનું અને સખત માર ખાવાનું એટલું દુઃખ તેને નહોતું જેટલું દુઃખ સરકસના ગેટકીપરે તેની સાથે કરેલા કૂર વર્તનનું હતું, જે કોઈ પણ પ્રકારે ભૂલવા કે ક્ષમા કરવા યોગ્ય નહોતું. આ બનાવે તેને હચમચાવી દીધો. તે રડતો હતો અને તેનાં આંસુ અટકવાનું નામ નહોતાં લઈ રહ્યાં.

વાત એમ છે કે જ્યારથી કસબામાં સરકસ આવવાની વાત ફેલાઈ ત્યારથી મન્નૂના મનમાં સરકસનું ભૂત સવાર થઈ ગયેલું. સરકસ આવવાના સમાચારથી જ તે ગાંડો ગાંડો થઈ ગયેલો. જ્યારે મોટા મેદાનમાં સરકસનો સામાન આવવા લાગ્યો, આકાશ જેવડો મોટો તંબૂ કેનોના મોટા અવાજો સાથે હજારો કામદારોની મદદથી ઊંચો કરવામાં આવ્યો, હાથીઓની, ઘોડાઓની હણહણાટી ને વાઘ-ચિત્તાઓની ગર્જનાથી કસબો ગાજવા લાગ્યો, તો મન્નૂ પોતાની સુધબુધ ખોઈ બેઠો. તે લોખંડની જાળીઓના ઘેરાવાની બહારથી સરકસ શરૂ થવાની અધીરાઈથી રાહ જોવા લાગ્યો.

આખો દિવસ તંબૂની આજુબાજુ ફર્યા કરતો અને સાંજે આંગણમાં ઢાળેલા ખાટલા પર નિરાશ મને ખાધાપીધા વગર આડો પડતો. હાથીઓ, વાઘ અને ચિત્તાઓની ગર્જના પોતાની અંદર અનુભવતો. અંધારું ઊતરતાં જ સરકસની સર્ચલાઈટો ઘરોની છતોની દીવાલ પરથી, વૃક્ષોની ઘટામાંથી પસાર થતી આકાશમાં પોતાની વિશાળ જીભ લપલપ કરતી. તે વિચારતો સર્ચલાઈટોનો આ કેવો ખેલ છે, જેણે આખા કસબામાં અને આસપાસનાં ગામડાંમાં પોતાની રોશનીનો ઉલ્લાસ એવો તો ભરી દીધો

છે કે સરકસ શરૂ થતાં પહેલાં જ હજારો - લાખોની મેદની મેદાન તરફ કૂચ કરવા લાગી છે.

મન્નૂને ખબર હતી કે સરકસ જોવા જેટલા પૈસા તેની પાસે નથી. મા ઇચ્છતી હોવા છતાં મન્નૂની ઇચ્છા પૂરી કરી શકે તેમ નથી, કેમ કે બાપ આખો દિવસ ચાની દુકાન પર ઢસરડો કરે છે છતાં પણ પેટ માંડ માંડ ભરી રહ્યાં હતાં... એમાં વળી સરકસ.

તે દુઃખી થઈ જતો. પડખાં બદલતો. મા ખાટલા નીચે થાળી મૂકી જતી. થાળી એમ જ પડી રહેતી. બાપ દુકાનેથી થાક્યોપાક્યો આવતો. તેના આવતાં પહેલાં જ મા બબડાટ કરતી થાળી લઈ લેતી, તેને ડર લાગતો કે ક્યાંક બાપ થાળી જોઈ વીફરે તો ! મા મન્નૂના મનમાં ચાલી રહેલા તોફાનને જાણતી હતી છતાં કંઈપણ કરવા માટે લાચાર હતી. નિસાસા નાંખ્યા સિવાય કોઈ ઇલાજ નહોતો.

સરકસનો શુભારંભ થયો તે દિવસે આતશબાજીના કલાકારો, હાથી, વાઘ, ચિત્તાઓ, ઘોડા, ઊંટની સલામી પરેડ પૂરાં થતાં જ, મોટી જાળ પર હીંચકો લાવી કરતબ દેખાડનારા કૂદા, તે સાથે જ રંગીન ચહેરાવાળા, માથા પર લાંબી શંકુ આકારની ટોપીઓ પહેરી, ઠીંગુજી અને લંબુજી જોકર ઢીલાંઢીલાં રંગબેરંગી કપડાંમાં તેમની નકલ કરી હાસ્ય ફેલાવા લાગ્યા તથા સાજિંદાએ મોટા મોટા ડ્રમ પર ડંડો મારી ફટ કરતી સંગીતની સૂરાવલી શરૂ કરી... જોતજોતામાં લોકો આનંદવિભોર થઈ ગયા.

મન્નૂ પ્રાઇમરી સ્કૂલના આંબાના મોટા ઘટાદાર ઝાડની ડાળ પર ઘણા માણસો અને બાળકોની વચ્ચે માંડમાંડ ગોઠવાઈને આ દશ્ય જોવામાં મશગૂલ હતો, એવામાં તેને નીચે ઊભેલો બાપ દેખાઈ ગયો જે તેને

શોધતો શોધતો છેક અહીં આવી ગયેલાં. બેહદ ગુસ્સામાં હતાં. તેમણે મન્નૂને ઈતિહાસનો એક પાઠ તૈયાર કરીને સાંજે મોઢે આપવાનો કહેલો હતો. કામ છોડીને તે દુકાનેથી ઘરે આવ્યા અને મન્નૂને ન જોતાં કોધે ભરાયા. તેમણે નક્કી કરી લીધું કે આજે તેને સબક શિખવાડવો જ પડશે. જેવો તે ડરનો માર્યો ઝાડ પરથી ઊતર્યો કે તેમણે એવા લહેકાથી પૂછ્યું, “પાઠ તૈયાર કર્યો ?” મન્નૂ કંઈ બોલ્યો નહિ એટલે તે વધુ કોધે ભરાયો ને પછી મન્નૂની જે ધુલાઈ કરી... એ મન્નૂ માટે એક સબક હતો. એટલું પૂરતું ન હોય તેમ તેને અંધારી કોટડીમાં ધકેલી દીધો અને બહારથી સાંકળ લગાવી દીધી. કહેવા લાગ્યો ભણવાભણવાનું ગયું ચૂલામાં, સરકસ જુએ છે સાલો હરામખોર ! જો... જો સરકસ. ગંદી ગાળો દેતાંદેતાં તેમણે લોઢાનું કાટ ખવાયેલું તાળું મારી દીધું અને તેની ચાવી ધૂળવાળા ગોબલામાં ફેંકી. પત્નીને કહ્યું કે તે જ આને બગાડવો છે, હવે તેને કોટડીમાં જ પૂરેલો રહેવા દે, નહીં તો બાર વગાડી દઈશ. પછી ઘરની બહાર નીકળતાં મોટેથી બરાડ્યા કે દુકાનની વસતી કરીને આવું છું, પછી સમજાવું છું કે સરકસ શું હોય છે ? હરામખોર... નીચ...

બાપના જતાં જ મન્નૂ બેઠો થયો. તેને બે રીતે ગુસ્સો આવી રહ્યો હતો, બાપા પર જે ઘરમાં તો તેને હંમેશાં ફૂટતા જ હતા, પણ આજે તો હદ કરી દીધી, રસ્તા વચ્ચે પીટ્યો, ગંદી ગાળો દીધી, મારી માને પણ ક્યાંયની ન રહેવા દીધી. કેવા બાપ છે આ ! શું કર્યું તું મેં ? એ જ ને કે તેમણે આપેલો પાઠ મોઢે ના કર્યો. હંમેશાં જે કહે તે કરી દઉં છું, તો પછી આજે આવી બદમાશી કેમ ? આ તો હદ છે. સરકસ જોવા તો ગયો, પણ ઝાડ પર ચઢીને જોતો? તો ને ? ન પૈસા માંગ્યા, ન રૂપિયા ? માગતો તો ન જાણે શુંય કરતા ! સાલા ! હલકટ ! તેણે ગુસ્સામાં બાપને ગંદી કાળો દીધી અને દીવાલ પર જોરથી થૂંક્યો. પછી ખબર નહીં શું થયું કે તે ઉદાસ થઈ ગયો. તેને થયું, બાપાને ગાળો ન દેવી જોઈએ. બાપા મારપીટ કરે છે તો ફક્ત એટલા માટે કે હું બગડું નહિ. ખોટી સોબતમાં ફસાઉં નહિ. ખરું જોતાં, બાપા તેમની પોતાની સખત મહેનતને કારણે દુઃખી છે, આથી ક્યાંયનો ગુસ્સો ક્યાંય ઉતારે છે. મારે તેમને માફ કરી દેવા જોઈએ. તેમની પર

ગુસ્સો ન કરવો જોઈએ.

આમ વિચારતાં વિચારતાં તેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં, તે રડવા લાગ્યો.

એકાએક તેને લાગ્યું કે દરવાજા પાસે મા ઊભી છે, કદાચ તેને જોવા આવી છે.

વાત સાચી હતી. દરવાજાની તિરાડમાંથી મા જોઈ રહી હતી અને ધીમા અવાજે કહી રહી હતી ખાવાનું ખાઈ લે. લે, લઈ આવી છું. બટાકાનું રસાવાળું શાક પણ છે, આ શાક તને બહુ ભાવે છે ને, ગોળ પણ છે, લાલલાલ દેશી ગોળ, લે ખાઈ લે...

તે કંઈ બોલ્યો નહીં. માએ દરવાજા નીચેથી થાળી તેની તરફ સરકાવી.

ગુસ્સામાં તેણે થાળી પાછી મા તરફ સરકાવી દીધી. માએ ફરી અંદર સરકાવી તો તેણે ફરી પાછી ધકેલી દીધી. બેચાર વાર આમ થતું રહ્યું. પાંચમી વાર જ્યારે મન્નૂએ થાળી પાછી ધકેલી તો મા ગુસ્સે થઈ ગઈ, “જા ભાડમાં જા, ખાવું હોય તો ખા. જેવો બાપ તેવો છોકરો. બંને એકસરખા વાંકા - ઘમંડી. કોની કોની ગુલામી કરું ?”

મન્નૂને દુઃખ થયું. તેણે નકામું માનું દિલ દુભાવ્યું. એકાએક તેને મન થયું કે માને બૂમ મારીને કહું, “તું ચિંતા ના કર, લાવ હું જમી લઉં છું.”

તેને બૂમ મારવાની ઇચ્છા થઈ પણ મોંમાંથી અવાજ નીકળ્યો નહીં.

મા રસોડામાં હતી, વાસણ ઘસી રહી હતી. રાતનાં ઝેંઠાં વાસણ રાતે જ ચોખ્ખાં કરી દેતી. રાતે બાપા મોડા આવે ત્યાં સુધીમાં એક ઊંઘ ખેંચી લેતી. વાસણ ઘસીને તે વરંડામાં જ પડેલા ખાટલા પર ઊંઘી ગઈ. આંગણાની પાળી પર મૂકેલા ફાનસના આછા અજવાળામાં દેખાતું હતું કે મા માથું ખંજવાળી રહી હતી. કદાચ તેને મચ્છરો કરડી ગયા હશે. પગમાં પણ મચ્છરો કરડતા હતા એટલે પગની એડીઓથી ખંજવાળી રહી હતી. પગ પર ચાદર ઓઢી થોડી વારમાં નસકોરાં બોલાવા લાગી. મા મિનિટોમાં જ ઊંઘી જતી.

મન્નૂ નિરાંતે બેઠો. એકાએક તેને પોતાના મોંમાં લોહીની ખારાશનો અનુભવ થયો. સમજાયું કે મારઝૂડ

વખતે એક દાંત ઉપરના હોઠમાં પેસી ગયેલો, ત્યાં અત્યારે સણકા મારતા હતા. તેણે હથેળીથી વાગેલા ભાગને દબાવ્યો. ગુસ્સામાં તેણે પોતાના પહેરેલાં કપડાં એમ વિચારીને કાઢીને ફેંકી દીધેલાં કે હાડ થીજાવી દે તેવી આ ઠંડીમાં પોતે જીવ આપી દેશે, ત્યારે બાપાને ખબર પડશે કે મારઝૂડનું પરિણામ કેવું આવે છે... તે કપડાં સામે જોવા લાગ્યો.

તેણે કપડાં ઉઠાવ્યાં અને પહેરી લીધાં. બારણાની તિરાડમાંથી મા તરફ જોયું, તે પડખું બદલીને સૂઈ રહી હતી. તેનાં નસકોરાં સંભળાતાં નહોતાં.

મા ચાળીસની હશે પણ મોઢા પરથી પચાસ ઉપરની દેખાતી'તી. શરીરમાં ચરબીનું નામ નહોતું, હાડકાં જ હાડકાં હતાં. લીલી નસો દેખાતી હતી. મોઢું પાતળું લાંબું, માથું નાનું, આંખો ફીકી ડબડબ આંસુ પાડતી ને છાતી સાવ સપાટ. વાળ કાળાધોળા, લુખ્ખા, કાળી દોરીથી બાંધેલા જેમાં વાળ ઓછા ને દોરી જ વધુ દેખાતી હતી. હાથની આંગળીઓ લાંબી લાંબી ને નર્યાં હાડકાંવાળી.

બાપાની યાદ આવતાં જ મન્નૂની આંખ મળી ગઈ. ઠંડીથી જ્યારે ઊંઘ ઊડી, તો જોયું કે બાપા આવી ગયા છે. વરંડામાં કોથળા પર પલાંઠી મારીને ખાવાનું ખાઈ રહ્યા છે. મા દાળરોટલી પીરસવાની રાહ જોતી સામે બેઠી છે.

બાપા ઘણી વાર સુધી ચપચપ ખાતા રહ્યા. કદી મોં ઉપર કરતો, ક્યારેક નીચે. મૌન. મા મૌન હતી. બાપ કોટડી સામે જોતો હતો, દીકરો આજે જમ્યો નથી. માર પડવાને કારણે. આ વિચારથી બાપ દુઃખી થઈ ગયો પણ જણાવવા ન દીધું. મા પણ દુઃખી છે પણ ચૂપ બેઠી છે.

પાણી પીને બાપાએ પત્નીથી સંતાડીને મન્નૂ માટે થાળીમાં ખાવાનું મૂક્યું અને ધાબળો લીધો. થાળી નીચેથી અંદર સરકાવી, બનાવટી ગુસ્સામાં જોરથી દરવાજો ખખડાવી બોલ્યો, “ચૂપચાપ ખાવાનું ખાઈ લે. ધાબળો મૂક્યો છે, નીચેથી ખેંચી લે.”

સવારે મન્નૂની ઊંઘ ઊડી ત્યારે કોટડીમાં અજવાળું હતું. બાપા તો વહેલી પરોઢે દુકાન પર જતા રહેતા અને મા રસોડામાં ગૂંથાઈ જતી. હમણાં મા શું કરે છે ? મન્નૂને

વિચાર આવ્યો, તેણે બારણાની તિરાડમાંથી જોયું.

મા આંગણના એક ખૂણામાંના લીમડાના ઝાડની પાસે, બંબાની સામે બેસી નાહી રહી હતી. તેણે ચણિયો પહેરેલો છે. નાડાને દાંત વચ્ચે દબાવીને શરીર પર પાણી રેડી રહી છે. તે પાણી બહુ બગાડતી નથી. ફક્ત ચાર-છ લોટાથી તેનું કામ થઈ જાય છે. તેણે બે લોટા પીઠ પર રેડ્યા, બે છાતી પર અને એકથી બંને પગ ધોયા. ખરબચડા પથરા પર એડીઓ ઘસીને તે ઝટપટ ઊભી થઈ ગઈ ને ઝાડ નીચે ઊભી રહી ગઈ. ઠંડી લાગતી હોય તેમ ધ્રૂજતા અવાજે / કંપતા સ્વરે ઓમ નમઃ શિવાય બોલતાં બોલતાં માથા ઉપરથી ચણિયો પહેરી નીચેથી ભીનો કાઢી નાંખ્યો આ એક જ મંત્ર તે નહાતી વખતે ગણગણતી હોય છે. બ્લાઉઝની બંને બાયોમાં હાથ નાખી છાતી પર ભેગો કરી બટન બંધ કર્યા, સાડલો પહેર્યો અને લીમડાના ઝાડ પર બોલતા કાગડાને ઉરાડી ચૂલા પાસે આવીને બેઠી. ધુમાડો ગોટાયેલો. તે રાખ ખંખેરી કજળાયેલા લાકડાને ફૂંક મારવા લાગી.

જેવો અગ્નિ બરાબર પેટાયો કે તેણે રોટલા બનાવવાનું શરૂ કર્યું. ગરમામાં કાલની બેચાર રોટલી હતી, તે જોતાં જ તેણે કોટડી તરફ જોયું જ્યાં રાતથી મન્નૂ પુરાયેલો હતો. રાતે તેણે ખાવાનું પણ નથી ખાધું, ભૂખ્યો જ સૂઈ ગયો હતો. આજે તો તે તેને ખવડાવશે જ, ભલેને ગમે તે થઈ જાય, એવા વિચારથી તાળું ખોલી મન્નૂને કહ્યું કે જો તું નહીં ખાય તો હું પણ નહીં ખાઉં.

“જા, પાણી પી, એકીપાણી કરી હાથ મોં ધોઈ લે, રોટલી તૈયાર છે.”

“મને ભૂખ નથી.”

“શું ખાધું છે કે તને ભૂખ નથી.”

“જૂતા !”

મા હસી પડી. પાનથી રંગેલા તેના દાંત બહાર દેખાયા. “તે તો તું રોજ ખાય છે, હવે રોટલી ખાઈ લે, ચાલ ઊઠ...”

ચૂલા આગળ, પગ પર થાળી મૂકી મન્નૂએ પહેલો કોળિયો મૂક્યો કે સાઈકલ ખખડી. બંને સમજી ગયાં કે બાપા આવી ગયા છે. ખાવાનું પડતું મૂકી મન્નૂએ થાળી ચૂલા પાસે સરકાવી દીધી, કોટડીમાં ઘૂસી ગયો. માએ

ઉતાવળમાં હસીને સાંકળ ચઢાવી તાળું મારી ચાવી ગોખલામાં ફેંકી ઓરડામાં ઘૂસી ગઈ. બહાર આવી ત્યારે બાપા આંગણામાં ઊભા હતા. ઇશારાથી પૂછી રહ્યા હતા કે મન્નૂને ખાવાનું આપ્યું ?

ઇશારામાં જ માએ ગુસ્સાથી જવાબ આપ્યો, ના તમે જ તો મનાઈ કરેલી છે.

“કેવી નાલાયક બૈરી છે, રે...રે...” બાપા અફસોસથી માથું હલાવી રહ્યા હતા.

“હું નાલાયક છું તો તમે લાયક છો ! કેમ કારણ વગર છોકરાને ધીબી કાઢો છો.”

“બસ, બસ ચૂપ કર રે. બહુ બકબક કરી રહી છે.”

“કેમ ચૂપ રહું ?”

નિસાસો નાંખી બાપા ઝોલા જેવા ખાટલામાં લાંબા થઈ ગયા. તે છ ફૂટ લાંબા હતા અને એકદમ ગોરા. માથાના વાળ કાળા ને વાંકડિયા, નાક લાંબું અને વાંકુંચૂકું, દાઢી-મૂછ મન ફાવે તેમ વધેલાં. તેમણે લુંગી અને સુતરાઉ સદરો પહેરેલો. માથું હલાવી તેમણે કહ્યું, “શું કરું, કંઈ સમજાતું નથી. મન્નૂને સરકસ દેખાડવું છે. બસ બેત્રણ દિવસ થોભી જા. મુકુન્દસાહેબ પૈસા આપવાના છે.”

મન્નૂએ ઊંડો શ્વાસ લીધો, “હવે પૈસા મળી પણ જાય તોપણ સરકસમાં નહીં જઈ, નહીં જઈ ને નહિ જઈ.”

બાપાએ તાળું ખોલી આગળો ઉઘાડ્યો તો અંદરથી બંધ હતો.

“જો હવે આની હરામખોરી” બાપાએ દરવાજા પર જોરથી ધક્કો મારતાં પત્ની સામે જોયું.

“હવે તમે દુકાને જાવ, હું મન્નૂને સમજાવી લઈશ.”

અને મન્નૂ સમજી ગયો હતો, માની ગયો હતો, માના સમજાવવાથી નહીં પણ પોતાના જિગરી દોસ્ત આલોક કોછડના સમજાવવાથી.

જે સરકસ નહિ જોવાના તેણે સોગંદ ખાધેલા, તે સરકસ જોવા તે આજે સાંજે જશે. તેનો દોસ્ત તેને પોતાના પૈસાથી સરકસ દેખાડી રહ્યો છે, આ વાત તેને રોમાંચિત કરી રહી છે.

આલોકે કહ્યું, “મન્નૂ જમીન પર કે પાછળના

પાટિયા પર નહીં પણ બાલ્કનીમાં બેસશે, જ્યાં મોટા લોકો બેસે છે, સરસ ખુરશી પર. બસ થોડી રાહ જોવી પડશે, દસ મિનિટ. હું આ અંદર ગયો ને આ પાછો આવ્યો, પછી મન્નૂની ટિકિટ.”

“અને જો કોઈ રોકે, અંદર ના જવાદે તો —” મન્નૂએ શંકાથી પૂછ્યું.

“તેની ફિકર તું કેમ કરે છે ? હાથમાં ટિકિટ હોવી જોઈએ બસ. તેની પર કોઈનું નામ થોડું લખ્યું છે. કાલે પપ્પાની ટિકિટ પર કમ્પાઉંડર જોઈ આવ્યો.”

સવારના નવ વાગ્યા હતા. સરકસનો આનંદ મન્નૂના મન પર એવો સવાર થયેલો કે તેના જ વિચારોમાં ડૂબેલો હતો. તેને લાગતું હતું જાણે તે મેળાની ભીડમાંથી રસ્તો કરીને સરકસના વિશાળ તંબૂની નીચે આવીને બેઠો છે જ્યાં જાડી મજબૂત જાળ પર કલાકારો ઝૂલા પરથી ફૂદી રહ્યા છે. ચાલુબંધ થતી, ઝબકતી રોશનીમાં. સાજિંદાઓ રોમાંચક સંગીત વગાડી રહ્યા છે.

માએ કહ્યું, “તારા બાપાએ જે પાઠ કહ્યો છે તે મોઢે કરી લે. સરકસ જોવા તો પાંચ વાગે જવાનું છે. ક્યાંક પાછું તારા બાપનું મગજ ફરી ન જાય.”

તેણે માની વાત સાંભળી નહીં. માએ આગળ કહ્યું, “તારા બાપાની લંગોટ ફાટી ગઈ છે, સાંધવી છે, લે સોઈ પરોવી દે, મને દેખાતું નથી, આંધળી થઈ ગઈ છું.”

“એક શોમાં લાખેક લોક તો સરકસ જોતું જ હશે.” મન્નૂ મા સામે જોઈને બોલ્યો.

મા ભ્રમરો સંકોચી બોલી, “હું તને કંઈક કહી રહી છું કે નહીં...?”

“લાખ લોકો નહીં હોય ?” મન્નૂ ફરીવાર જોરથી બોલ્યો.

“ભાડમાં જા તું !” મા ગુસ્સે થઈ ગઈ.

“સાંજે જઈશ.”

મા હસી. મન્નૂ તેને વહાલથી વળગી પડ્યો ને પછી કોટડીમાં ઘૂસી ગયો. ખુશીના માર્યો તે દરવાજાની બારસાખ પર લટકીને જોરજોરથી ઝૂલવા લાગ્યો.

સાંજે ચાર વાગે જ્યારે તે વાળ પાણીથી ભીના કરી દાંતા તૂટેલા કાંસકાથી ઓળતી વખતે ધૂળ અને તેલથી ચીકણા થયેલા ગોખલામાં મૂકેલા નાનકડા ધૂંધળા

અરીસામાં પોતાનો ચહેરો જોવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, ત્યાં જ દરવાજાની સાંકળ ખખડી. મન્નૂ સમજી ગયો કે આલોક છે. આલોક આ રીતે સાંકળ ખખડાવે છે.

મા તેને રોકતાં બોલી, “ખાવાનું ખાઈને જજે, સવારથી તેં અનાજનો દાણો મોંમાં નથી મૂક્યો.”

“ખસ તો તું, આલોક બહાર ઊભો રાહ જુએ છે.”
“જોવા દે.”

“સારું ખસ, તો.” મન્નૂ માને આઘી ખસેડી બહાર દોડ્યો. સામે આલોક હસતો ઊભો હતો.

સ્કૂલના ચાર રસ્તાથી વળતાં જ સુંદરલાલ પાર્ક હતું, જ્યાં સર્કસ વૈભવી ઠાઠથી પથરાયેલું. વાઘ-ચિત્તાની ગર્જના સાથે હાથીઓની ત્રાડ સંભળાઈ રહી હતી.

ચારે બાજુ લોકોની ભીડ હતી. પુરુષ, સ્ત્રી, બાળકો, ઘરડા પણ, જુવાન પણ. કેટલાક લોકો પોતાનાં ઘરડાં મા-બાપને ખભા પર બેસાડીને આવેલા. કુંભ જેવું દૃશ્ય હતું. કચોરી, સમોસાવેચાતાં હતાં. બાળકોનાં રમકડાં તો ક્યાંક ગોળાની કેન્ડી વેચાતાં હતાં. ચારેબાજુ બૂમાબૂમ હતી. લોકો ખાવા પર તૂટી પડ્યા હતા.

મન્નૂ ટિકિટ બારી પર લોકોની મારામારી જોઈ ગભરાઈ ગયો, બોલ્યો, “આલોક, ટિકિટ કેવી રીતે મળશે, જુએ છે ને...”

આલોકે ટિકિટબારી પર જઈ ટિકિટ ખરીદી અને બંને સરકસના વિશાળ ગેટ તરફ આગળ વધ્યા.

સામે આભ જેવડો મોટો તંબૂ હતો. ચારેબાજુ મોટી મોટી હેલોઝન, ટ્યૂબલાઈટો ને રંગબેરંગી લાઈટો. આખો જાદુઈ ખેલ હતો. તંબુની અંદરનું દૃશ્ય સુંદર હતું. ગેટના ડાબા હાથે પગથિયાં પર અને જાજમ પર બેસવાવાળાઓને અંદર જવાનો સાંકડો અને ગોળ ફરતો રસ્તો હતો. રસ્તો મોટા મોટા વાંસડા બાંધીને બનાવ્યો હતો. ગેટ પર પોલીસ જેવી ટોપી અને પોશાક પહેરેલા ગેટકીપર હાથમાં નિયમોના કાગળ લઈ, અંદર ઘૂસવા માટે ધક્કામુક્કી કરતી ભીડને કડકાઈથી રોકીને ઊભા હતા. ગેટના જમણા હાથે બાલ્કનીનો રસ્તો પણ સાંકડો અને ગોળ ફરતો હતો. આ ગેટ પર પણ એવો જ બંદોબસ્ત હતો. એવા જ પોશાકવાળો ઘણો જાડો ગેટકીપર હતો. અહીં વીસેક જણા અંદર જવાની રાહમાં

શાંતિથી ઊભા હતા.

આલોક આ લાઈનમાં ઊભો રહી ગયો.

સરકસ હજી શરૂ નહોતું થયું, પણ અંદરથી બેન્ડનો અવાજ સંભળાઈ રહ્યો હતો.

એકાએક લીલી બત્તી થઈ અને તે સાથે જ જોરદાર ઘંટડી વાગી અને અંદર જવાનો રસ્તો ખૂલી ગયો.

સરકસ શરૂ થઈ ગયું હતું. મન્નૂ આલોકના પાછા આવવાની રાહ જોઈ રહ્યો હતો.

બેન્ડ હવે વધુ જોરથી વાગવા લાગ્યું હતું અને વચ્ચે વચ્ચે એવાં વાદ્ય વાગતાં, જેનાથી જંગલી જાનવરોની ત્રાડનો ભ્રમ થતો.

સામે હારબંધ ઘણી લારીઓ હતી જેમાં દિલ્લી ચાટ ખાવાવાળાઓની ભીડ હતી. લોકો અધીરિયા / અધીરા થઈ રહ્યા હતા અને ધડાધડ ખાઈ રહ્યા હતા. મન્નૂ વિચારવા લાગ્યો, કેવા લોકો છે, જોવા આયા છે સરકસ અને મન ચોંટેલું છે ચાટમાં.

મન્નૂ વિચારી રહ્યો હતો પણ નજર આલોકના આવવાના રસ્તા પર મંડાયેલી હતી. ગેટ પર એ જ ઘણો જાડો ગેટકીપર હજી પણ ઊભેલો હતો તેણે માથા પર વાટકા જેવી ટોપી પહેરેલી અને બગલમાં મોટો દંડો દબાવેલો.

ગેટકીપર અચાનક ટીનની ખુરશી પર બેસી ગયો. કાન પર ખોસેલી બીડી કાઢી હોઠ વચ્ચે મૂકી લાઈટર સળગાવ્યું. ઘણો બધો ધુમાડો તેના ચહેરા પર છવાઈ ગયો.

એકાએક ગેટકીપર ખુરશી પરથી ઊભો થયો, પગથી બીડી બુઝાવી ઝડપથી અંદરની બાજુ દોડ્યો. કદાચ કોઈકે ભૂમ પાડી હતી. આ દરમિયાન તે રસ્તા પર આલોક દેખાયો, જે દોડતો દોડતો મન્નૂ પાસે આવ્યો. તેણે મન્નૂને ટિકિટ પકડાવી અને કહ્યું, “લે, જા, જો સરકસ. હું ઘરે જાઉં છું, મા રાહ જોતી હશે.”

મન્નૂ જેવો ગેટમાં ઘૂસવા ગયો કે અચાનક અંદરથી પેલા પહેલવાન જેવા ગેટકીપરે તેને રોક્યો, “ક્યાં ઘૂસી રહ્યો છે ભાઈ ! આ તારી ઝૂંપડી છે શું ?”

મન્નૂએ ટટાર થઈ કડક અવાજમાં કહ્યું, “વિવેકથી વાત કર.” ગેટકીપરે હેટ માથા પર સરખી ગોઠવતાં

બોલ્યો, “વિવેકથી જ વાત કરી રહ્યો છું, અહીં ક્યાં ઘૂસી રહ્યો છે ?”

“તને દેખાતું નથી ?” મન્નૂ ગુસ્સાથી બોલ્યો.

“શું નથી દેખાતું ?”

“એ જ કે હું સરકસ જોવા માટે જઈ રહ્યો છું.”

“એમ ?” ગેટકીપર નાટકીય અદાથી બોલ્યો, “તો અમિતાભ બચ્ચન સરકસ જોવા જઈ રહ્યા છે અને...”

“અને શું ?” મન્નૂ બરાડ્યો.

“એ જ કે તારું ગજું છે સરકસ જોવાનું, તે પણ પાછું બાલ્કનીમાં. નીચ, સાલા ! ભાગ અહીંથી, નહીં તો એવી લાત મારીશ કે તારી માના સાડલામાં ભરાઈ જઈશ.”

મન્નૂ ગુસ્સામાં બરાડ્યો, “મને મારું ગજું દેખાડે છે ! મેં ટિકિટ ખરીદી છે. બાલ્કનીની, પૈસા ખર્ચ્યા છે, મને અંદર જવા દે. હું પેશાબ કરવા બહાર નીકળ્યો હતો, મને શા માટે રોકે છે ?”

“તારા જેવા લફંગાઓ અહીં હજારો આવીને ઊભા રહે છે, ચલ ફૂટ, જાય છે કે મારું લાત !” ગેટકીપર ગરજ્યો.

“મારીને જો... હું મારા બાપાને બોલાવી લાવું છું પછી ખબર પડશે તને.” આ સાંભળતાં જ ગેટકીપર ભુરાયો થઈ ગયો. અતિશય ક્રોધથી તેણે મન્નૂના મોં પર જોરદાર લપડાક મારી, જોરથી ઊછળીને તેની પર વાર કર્યો અને ગંદી ગંદી ગાળો બોલવા લાગ્યો, “બાપને બોલાવશે, સાલા... તેની નોકરી કરું છું ?”

તેણે ઊછળીને કરેલો વાર એટલો જબરદસ્ત હતો કે મન્નૂ મેંદા જેવી ધૂળમાં ઊંધા મોંઢે પડ્યો. પળવાર સમજાયું નહીં કે અચાનક શું થઈ ગયું ! પછી એકાએક સમજાયું કે તે ધૂળમાં ઊંધા મોંઢે પડ્યો છે. ધૂળથી કપડાં સાવ જ ખરાબ થઈ ગયાં. મોઢું પણ ધૂળથી ભરાઈ ગયું.

એકાએક તે ગુસ્સામાં બેકાબૂ થઈ ગયો. દોડીને તેણે ગેટકીપરના કાંડાપર જોરથી બચકું ભર્યું. ગેટકીપરે જોરથી રાડ પાડી, એટલી મોટી કે બીજા બાજુએથી ગેટકીપર અને સરકસના બીજા કર્મચારીઓ તેની તરફ દોડી આવ્યા. અરે સરકસના મેનેજર પણ ત્યાં પહોંચી ગયા.

ખાસ્સો મોટો તમાશો થઈ ગયેલો. હાથમાંથી ટપકતાં લોહીવાળો ગેટકીપર અને ધૂળથી ભરેલો મન્નૂને આંખોમાં આંસુએ રડતો ઊભેલો.

મેનેજરને મામલો સમજતાં વાર ના લાગી. તેમણે મન્નૂના માથા પર હાથ ફેરવી પૂછ્યું, “તારી પાસે ટિકિટ છે ?”

“હા છે.”

“તે ખરીદી છે ?”

“હા, મેં ખરીદી છે.”

“લાવ, ટિકિટ આપ તો.”

મન્નૂએ ટિકિટ મેનેજરને આપી. મેનેજરે ચશ્માં સરખાં કરી ટિકિટને આગળ-પાછળ જોઈ, પછી પાસે ઊભેલા ટિકિટ વેચવાવાળા ભાઈને કહ્યું કે આની તપાસ કરીને જણાવ કે ટિકિટ આજની છે કે નહીં.

તેના હાથમાં ટોચ હતી. તે દોડતો ટિકિટબારી પર ગયો. થોડી વારમાં તે પાછો આવ્યો. તેણે મેનેજરને કહ્યું કે ટિકિટ બરાબર છે સાહેબ ! આ શોની છે. બાલ્કનીની !

મેનેજરે ગુસ્સાથી ગેટકીપર સામે જોયું, જેણે મન્નૂ સાથે ઘણો જ ખરાબ વ્યવહાર કર્યો હતો. તેને ઘણો અફસોસ થયો. રહીરહીને તે અફસોસથી માથું હલાવતો હતો. તેણે મન્નૂના માથા પર હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું, “બેટા, મને દુઃખ છે કે અમારા માણસે તારી સાથે ખરાબ વ્યવહાર કર્યો. તેની માટે હું તારી માફી માગું છું.” તરત તેણે ગુસ્સાથી ગેટકીપર સામે જોયું અને મન્નૂને બાલ્કનીમાં સૌથી આગળ માનભેર બેસાડવાનો હુકમ કર્યો.

મન્નૂ સૌથી આગળ અને સૌથી સરસ ખુરશી પર બેસી તો ગયો પણ ખબર નહીં કેમ, કદાચ પેલા ગેટકીપરના ખરાબ વ્યવહારને કારણે તેની બધી મઝા મરી ગઈ. કહોને બધું બાતલ થઈ ગયું. તેને અહીં બેસવાનું પણ ન ગમ્યું. લાગતું હતું જાણે તે ઊંડા અંધારામાં ફૂવામાં ડૂબી રહ્યો છે. ખબર નહીં કેવા મહુરતમાં તેણે સરકસ જોવાની ઇચ્છા કરેલી કે બધું બરબાદ થઈ ગયું.

ત્યારે જ જોરથી અવાજો શરૂ થયા.

સામે જ લોખંડના સળિયાઓથી ઘેરાયેલું ગોળ

હતું. રોશની એટલી કે દિવસનું અજવાળું ઝાંખું પડે. ગોળની વચ્ચોવચ એક ઊંચા ગોળ ટેબલ પર એક છોકરી ઊભી હતી. છોકરીએ પેન્ટી અને બ્રા પહેરેલી હતી. તેના હોઠ લાલ ચટાક હતા. આ છોકરીના માથા પર માથું ટેકવીને પગ ઉપર તરફ રાખી તેના જેવી જ વેશભૂષાવાળી દસ વર્ષની છોકરી કરતબ દેખાડી રહી હતી. ગોળ ટેબલની બાજુમાં એક બીજું ગોળ ટેબલ પણ હતું જેની પર માથું ટેકવીને ઢીલોઢસ લેંઘો પહેરી રંગીન ચહેરાવાળો એક જોકર કરતબ દેખાડી રહેલી છોકરીની નકલ કરી, તેના પગ હવામાં હલાવી રહ્યો હતો. જે નીચે ઊભેલા તેનાથી પણ ઠીંગુ બીજો જોકર મોજથી ચાલતા ચાલતા ધ્યાનથી જોઈ રહ્યો હતો. એકાએક તેણે મોટેથી રાડ પાડી. તેણે એ જોકરને મોટો ચિરાયેલો વાંસ ફડકાર્યો, તે સાથે તેનો ઢીલોઢસ લેંઘો ખૂલી ગયો અને જોકર ગુલાટી ખાઈને ટેબલ પરથી નીચે પડ્યો.

આ દશ્ય પર હાસ્યનો જોરદાર વિસ્ફોટ થયો, તાલીઓ અને સીટીઓના બોમ્બમારો થવા લાગ્યો.

મન્નૂએ જોયું, લોકો હસી હસીને બેવડ વળી જાય છે, તાળીઓ પાડે છે, મશ્કરી કરે છે.

આ દશ્ય મન્નૂને જરા પણ આનંદ આપી શક્યું નહીં. ઊલટાનું તેને થયું કે ચિરાયેલો વાંસ જોકરને નહીં, પણ તેને મારવામાં આવ્યો છે, અને લોકો વાહ વાહ કરી રહ્યા છે કે શું વાંસ માર્યો છે ! હજી વધુ જોરદાર ફટકો મારવો જોઈતો હતો.

એકાએક જમીન પર પડી ગયેલો જોકર ગોળ ટેબલ પર ચઢી ગયો અને ઊંધા માથે ટટાર રહીને દાવ દેખાડવા લાગ્યો. વાંસ મારવાવાળો જોકર એકદમ સ્ફૂર્તિથી ટેબલ પર ચઢી તેના પગના પંજા પર પોતાના હાથ ટેકવીને હવામાં તેના પગ હલાવવા લાગ્યો.

ફરીવાર જોરદાર હાસ્ય અને સીટીઓનો મારો થયો.

મન્નૂએ જોયું, તેની આજુબાજુ અને પાછળ લોખંડની જાળની ચારેબાજુ ગોળાકારે અસંખ્ય લોકો ખુરશી પર બેઠેલા છે. ખુરશીઓની લાંબી હરોળ પાછળ જમીન પર બેઠેલા લોકો અને તેમની પાછળ પગથિયાવાળા પાટિયા પર બેઠેલા લોકોની ભીડ હતી. એટલી મોટી

સંખ્યામાં લોકો હતા કે ગણવાનું અસંભવ હતું.

લોકોની ભીડ પરથી નજર હટાવી જ્યારે મન્નૂએ ગોળ ઘેરાવા તરફ જોયું તો એક અત્યંત નીચું ગધેડું ડગુમગુ ચાલતું આવી રહ્યું હતું. તેની પીઠ પર રંગબેરંગી ચહેરાવાળો ઠીંગુજી જોકર ઊભો રહીને જાતજાતના નખરા કરતો હતો. ગોળ ઘેરાવામાં દાખલ થતાં જ ગધેડું ઝડપથી દોડવા લાગ્યું ને લોકો જોરદાર હસવા લાગ્યા કે તરત જ ક્યાંકથી પ્રગટ થઈ લાંબા જોકરે ગધેડા પર સવાર થયેલા જોકરના માથા પર દોડીને ચિરાયેલા વાંસનો ફટકો માર્યો એવો જ જોકર જમીન પર પડી ગયો.

આ દશ્ય પછી મેદાન ખાલી હતું. મજાનું સંગીત ચાલી રહ્યું હતું. ઘોડા પર સવાર થઈ શિકારીની વેશભૂષામાં એક નવયુવાન આવ્યો. ગોળ મેદાનની વચ્ચોવચ આવી, ઘોડાની પીઠ પર ઊભા રહી લોકોને સલામી આપી. પછી સ્ફૂર્તિથી ઘોડા પરથી ઊતરી ગોળ મેદાનમાં ઝડપથી ચક્કર મારવા માટે ઘોડાને હંટર ફટકાર્યા. હંટર ફટકારવાનો એવો જોરદાર અવાજ થયો જાણે વીજળીનો કડાકો !

હેટ અને કાળાં ચશ્માં પહેરેલો ઘોડેસવાર રહીરહીને હંટર ફટકારતો હતો એટલે ઘોડો પુરપાટ લગાતાર દોડતો હતો. પછી ખબર નહીં શું થયું કે ઘોડેસવારે મોંથી જોરદાર સીટી વગાડી કે તરત દોડતો ઘોડો જ્યાંનો ત્યાં સ્થિર થઈ ગયો. તેણે આગળના બંને પગ ઊંચા કરી લીધા અને પાછલા બે પગ પર ઊભો રહી ગયો.

એકાએક ચાલીસ-પચાસ ઘોડા મેદાનમાં દાખલ થયા અને પાછલા પગ પર ઊભેલા ઘોડાની ફરતે જોરથી દોડવા લાગ્યા. ઘોડેસવાર થોડીથોડી વારે હંટર ફટકારતો ને વીજળીનો કડાકો થતો.

મન્નૂને થયું હંટરના આ ફટકા અને વીજળીના કડાકા ઘોડાઓ માટે નથી પણ પોતાને હેરાન કરવા માટે છે. આમ વિચારી તે દુઃખી થઈ ગયો. તેણે આંખો મીંચી દીધી અને ઘણી વાર સુધી મીંચેલી રાખી. થોડી વાર પછી આંખો ખોલી, તો દશ્ય કંઈ જુદું જ હતું. હંટર ચલાવવાવાળો નવયુવાન, ખબર નહીં તેને ગેટકીપર દેખાયો, જેણે તેની સાથે ખરાબ વ્યવહાર કર્યો હતો.

મન્નૂએ એકદમ બંને હાથથી આંખો મસળી. આ શું ગોટાળો થઈ ગયો છે અચાનક ! બીજી વાર નવયુવાન સામે જોયું તો તે નવયુવક જ હતો !

મન્નૂને દુઃખ થયું કે ક્યાંક તેનું મગજ તો નથી બગડી ગયું ને !

હંટરવાળો નવયુવાન મેદાનમાંથી જઈ ચૂક્યો હતો અને તેની જગ્યાએ એક એવો નિશાનબાજ આવી ગયેલો જે એક મોટા બોર્ડની આગળ પેન્ડી અને બ્રા પહેરી ઊભેલી યુવાન છોકરીની આજુબાજુ ધારદાર ચાકુઓની વર્ષા કરી રહ્યો હતો. યુવાન છોકરી મસ્તીથી ડર્યા વગર પ્રસન્ન ઊભી હતી. અને હવામાં ઝડપથી આવતા ચાકુ તેના કાનની પાસે, કમરની પાસે, હાથની પાસે, ઘૂંટણની પાસે ચપ્પ દઈને ઘૂસી જતાં.

મન્નૂને આ નિશાનબાજ પણ એકાએક ગેટકીપરમાં પરિવર્તન પામેલો દેખાયો.

(અનુસંધાન પૃ. ૨૩નું ચાલુ)

ક્યાંક દૂર જઈ શાંતિના સામ્રાજ્યમાં વસવું પસંદ કર્યું હશે. બસ, ત્યારથી આજના દક્ષિણ ટર્કીની ટોરસ પર્વતમાળા વચ્ચે બહારની દુનિયાથી છુપાયેલા આ ગુપ્ત સ્થળે એક શાલીન સંસ્કૃતિનું સર્જન કર્યું. આ સમુદાયમાં વ્યક્તિ ગ્રીકોની જેમ પોતાના પિતાના નામથી નહીં, પોતાની માતાના નામથી ઓળખાતી. પોતાના સ્વાતંત્ર્યનું ઝનૂનપૂર્વક રક્ષણ કરી જાણતો આ સમુદાય રાજકીય રીતે આસપાસના ભૂખંડમાં વસતા લોકો પ્રત્યે આદર તથા રાજકીય તાટસ્થ્ય જાળવીને જીવતો. ગ્રીક સાથે પોતાના ભૌગોલિક સ્થાન આસપાસની વિવિધ સંસ્કૃતિઓના સમન્વય સાધીને તેમણે વિશિષ્ટ અદ્ભુત ચિત્રકલા તથા શિલ્પકલાનો આવિષ્કાર પણ કર્યો. આવો ઉત્કૃષ્ટ સમુદાય સદીઓ સુધી અહીં રહ્યો.

પરંતુ સમયના આ ઉજ્જવળ આલેખ પર એક દિવસ અનહોનીની કાળી શાહી ઢોળાઈ ગઈ. સુખશાંતિમાં જીવતાં લોકોએ એક દિવસ મહાસાગરમાં ઊમટી આવતા તોફાન જેવી રૌદ્ર તથા વિરાટ સેનાને પોતાના પ્રદેશ તરફ ધસી આવતી જોઈ. એ પરિયોજનોનું લશ્કર હતું. લોકોએ આટલી મોટી સેના કોઈ દિવસ જોઈ નહોતી. બુદ્ધિશાળી લોકોએ પ્રજાને ખ્યાલ આવી ગયો

આને તાજુબ જ કહી શકાય કે આ કલાકાર પછી સાઈકલો પર કરતબ દખાડતા કલાકારો હોય કે હાથીઓની સૂંઢ પર કે તેજ ગતિથી દોડતી મોટરસાઈકલ પર થોડી વાર માટે તે કલાકાર રહેતા, પછી અચાનક ગેટકીપરમાં પરિવર્તન પામતા.

મન્નૂ ગભરાઈ ગયો. તેને સમજણ પડતી નહોતી કે શું કરે ? થોડી થોડી વારે આંખો ચોળતો અને છેવટે તે ચિડાઈ ગયો. એ જ વિચારોમાં એકાએક ખુરશી પરથી ઊભો થઈ ગયો. ધીરેધીરે ચાલતો બહારની બાજુ ગયો, તેને જોઈ ગેટકીપર એકબાજુ ખસી ગયો. મન્નૂએ તેની સામે જોયું નહીં. તેણે ખિસ્સામાંથી ટિકિટ કાઢી અને તેના ટુકડેટુકડા કરી નાંખ્યા.

તેની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. તે બને તેટલું જલદી ઘરે પહોંચવા માંગતો હતો.

કે, સંખ્યા તથા શસ્ત્રસંરંજામની દૃષ્ટિએ આટલા બધા તાકતવર સૈન્ય સામે ટકી રહેવું અશક્ય છે. સ્વમાની તથા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય લોકોએ શરણાગતિ સ્વીકારવાનું મંજૂર નહોતું. તે દિવસે સમગ્ર પ્રજાએ એક ઐતિહાસિક નિર્ણય લીધો. આખા સમુદાયનાં સ્ત્રી-બાળકોને એક સાથે મારી નાખીને પુરુષ વર્ગે યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું. મહાસાગર જેવી વિરાટ સેના સામે લડતાં આખેઆખી પ્રજાએ ખુમારીપૂર્વક શહીદી સ્વીકારી. સમયના વમળમાં એક આખેઆખું રાજ્ય પોતાની સમગ્ર પ્રજા સાથે લુપ્ત થઈ ગયું. પરંતુ આ સમયે કેટલાક લોકોએ ઉનાળુ પશુપાલન અર્થે પર્વતો પર ગયા હતા. એ લોકો આ મહાસંહાર વિશે કંઈ જાણતા નહોતા. ઉનાળો વીતતાં સૌ તળેટીમાં વસેલા પોતાના ગામમાં પાછા ફર્યા ત્યારે તેમના આશ્ચર્ય તથા દુઃખનો પાર ન રહ્યો. એમનો સમાજ, સ્વજનો, વતન બધું જ નાશ પામ્યું હતું ! બસ, આ મુઠ્ઠીભર લોકોનાં વંશજો, એટલા જ લોકોનો આજે વિશ્વમાં બચ્યા છે. પણ તેમની માતૃભૂમિ લોકોએ આ પ્રદેશ ખાલી થઈ ગયેલા નગરના ખંડિયેરોને સાચવીને આજે ઊભો છે, જાણે તેમના પાછા ફરવાની રાહ જોતાં હોય તેવાં પ્રતીક્ષાના અવસાદમાં ઝાંખાંઝાંખાં એ ખંડિયેરો...

મનુષ્યની જિજ્ઞવિષા અને બુદ્ધિમતાનું પ્રતિબિંબ : ટર્કીની પાતાળનગરીઓ

ભારતી રાણે

સિલ્ક રૂટ પરના દેશો જેવા કે, ઉઝબેકિસ્તાન, જોર્ડન, ટર્કી વગેરેની મુલાકાત લેવાની તક મળી, ત્યારે એ તમામ વચ્ચે એક સામ્ય જોવા મળ્યું, કે આ બધા જ દેશ પુરાણ તથા આધુનિક સમયના સંગમસ્થાન પર ઊભેલા દેખાયા. ભૂતકાળ અહીં કોઈ વીતી ગયેલી ઘટના નથી, એ તો અહીંનું ધબકતું વાસ્તવ છે ! આ દેશોમાં તમે યુગો પહેલાંના સમયમાં ચાલી આવતી વણજારોથી પીછો છોડાવી ન શકો. એકધારું ચાલ્યા જતા કાફલાઓ પાછળ રચાતા ધૂળના ધુમ્મસમાં સમયપારનાં દરયોની રંગછાયા કોઈ એક ચિત્રપટની જેમ તમે જોઈ શકો, અને એ માયાવિશ્વ તમારી કલ્પનાને સમયને પાર પહોંચી જવા માટે મજબૂર કરી દે ! અમારી સાથે પણ કાંઈક આવું જ બન્યું. આમ તો અમે જતાં હતાં કાપાડોકીયાથી અન્તાલ્યા, પરંતુ મનનો પ્રવાસ સિલ્કરૂટ પર ચાલ્યા આવતા સમયાતીત કાફલાઓના સંગ્રામમાં હતો. એ કાફલાઓના ઉતારા તરીકે વપરાતી એક સરાઈ ઉપર અમે પણ થોભેલાં.

ગાઈડ યુસુફ સમજાવતો હતો કે, ‘અમારા સામ્રાજ્યમાંથી પસાર થતા કાફલાઓના આખાય રસ્તા ઉપર ચાલીસ-ચાલીસ કિલોમીટરને અંતરે આવી એક સરાઈ બનાવેલી હતી. દરેક સરાઈમાં કાફલો ત્રણ દિવસ નિઃશૂલ્ક આરામ કરી શકે. અહીં તેમના ખાવાપીવાની, આરામની, વાહનોની મરમત કરવાની, પશુઓની શુશ્રૂષા કરવાની, ઈબાદત કરવાની તથા માલસામાનની સલામતીની વ્યવસ્થા રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવતી. વળી જ્યારે પોઠ અહીં દાખલ થાય, તેની પાસેથી માલમત્તાની નોંધણી થતી. જ્યારે પોઠ ૪૦ કિલોમીટર દૂરની બીજી સરાઈ પહોંચે, ત્યારે એ માલસામાનની પુનઃ ગણતરી થતી. આમ જો રાજના વિસ્તારમાં પોઠ માલમત્તા ગુમાવે, તો તેને જતી ખોટ રાજ્ય તરફથી ભરપાઈ કરવામાં આવતી. વિશ્વની પહેલવહેલી

વીમાયોજના ! ફર્સ્ટ ઇન્સ્યોરન્સ ઈન ધ વર્લ્ડ !’ યુસુફે ગૌરવથી કહ્યું ! સરાઈનું પ્રવેશદ્વાર આકર્ષક તથા સુંદર હતું. ગાઈડ સમજાવતો હતો કે, ‘દરેક સરાઈનું દ્વાર એટલે તેના રચયિતાની જાહેરખબર. જેટલું પ્રવેશદ્વાર આકર્ષક એટલો જ તેનો સ્થપતિ મહાન ગણાય.’ દ્વારની છતની કારીગરી ક્યાંક જોઈ હોય, તેવી લાગી, પછી ખ્યાલ આવ્યો કે, તે ઉઝબેકિસ્તાનના સમરકંદનાં સ્થાપત્યોની નકલ હતી. દ્વારની કમાન પર કોરેલાં ચિહ્નો જોતાં આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. તેના ઉપર આપણું સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન હતું, જે સ્થાનિક પરંપરા મુજબ માંગલ્ય સૂચવતું પ્રતીક હતું; અને ત્યાંની સ્થાનિક ભાષામાં એનું નામ પણ સ્વસ્તિકમ્ જ હતું !

આ સ્થાનથી અનેક ગણું વિસ્મયકારક નગર આગળના રસ્તા ઉપર અમારી રાહ જોઈ રહ્યું હતું. જમીનનો રંગ કથ્થાઈ હતો. ખેતી માટે તૈયાર કરી હોય તેવી, અને તેમાં ક્યાંક-ક્યાંક લીલાં ઝામાં દેખાતાં હતાં. સપાટ મેદાનમાંથી પસાર થતા અમારા રસ્તા પરથી દૂર મેદાનની કોરે ડુંગરા દેખાઈ રહ્યા હતા. ભર તડકામાં પણ ઝાંખાં જાણે વાદળોના પડછાયાથી મ્લાન થઈ ગયા હોય, તેવા. એ મેલેનીઝ માઉન્ટન હતા. અને એની આસપાસ હતાં જમીનની નીચે ફેલાયેલાં નગરો. કહેવાય છે કે, ટર્કીમાં આ કાપાડોકીયાની આસપાસના વિસ્તારમાં કુલ ૨૦૦ જેટલાં જમીનની નીચે વસેલાં નગરો છે. ઉપરથી જરાક ઊંચાબાબડ જમીન લાગે, અને તે જમીનની નીચે છુપાયેલું આખેઆખું નગર હોય ! એમાંનાં કેટલાંક બે મંજિલ જેટલાં જમીનની અંદર છે, તો વળી તેમાંના મોટામાં મોટાં નગરમાં જમીનની નીચે ૧૧ માળ કોતરેલા છે ! ૨૦૦ ફૂટ ઊંડા આ નગરના સૌથી નીચેના લેવલ પર જવા માટે ૨૮૦ પગથિયાં ઊતરવાં પડે. આ નગર જમીનની નીચે ચાર માઈલના વિસ્તારમાં ફેલાયેલું છે, તથા તેમાં આશરે ૨૦૦૦૦ લોકો રહી શકે, તથા એ

તમામ ભયના સમયે જીવ બચાવવા ૬ મહિના સુધી બહારની દુનિયાથી છુપાઈને જમીનની નીચે જ જીવિત રહી શકે, તેટલાં સક્ષમ છે ! લાવાના પોચા ખડકો કોરીને સર્જેલ આ નગરોની રચના વિસ્મયકારક છે. દરેક સંકુલમાં એક સહિયારું રસોડું તથા અનાજ-પાણીના સંગ્રહની વ્યવસ્થા, હવા તથા પ્રકાશના પ્રવેશ માટેની નલિકાઓ, પશુઓને રાખવાની જગ્યા, આરામ માટેની ઓરડીઓ, પ્રાર્થનાખંડ, બાળકોને ભણાવવા માટેના મોટા ખંડો, બધું જ જમીનની નીચે કોરીકોરીને સર્જવામાં આવેલું છે. વળી આવાં નગરો સાત-આઠ કિલોમીટર દૂરનાં અન્ય નગરો સાથે ગુપ્ત માર્ગથી જોડાયેલાં પણ જોવા મળે છે. ભયના સમયે આ નગરીના પ્રવેશદ્વારને ઘંટીના પડ જેવા અત્યંત મોટા તથા વજનદાર પથ્થરથી બંધ કરી દેવાતાં. આ પથ્થરમાં કાણાં કોરેલાં દેખાયાં જે બહારની ગતિવિધિ નીરખવા તથા ક્યારેક સ્વબચાવમાં બહારની વ્યક્તિ પર તીર છોડવા માટે વપરાતાં. અમે જે જોયું તે આવાં નગરોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા નગરનું નામ હતું : અન્ડરગ્રાઉન્ડ સિટી ઓફ સારાટલી કિર્કગોઝ (saratli kirkgoz.) એના સાવ સાંકડા પ્રવેશદ્વારમાં પ્રવેશીએ, ત્યારે અંદર વસેલી દુનિયાની કલ્પના પણ ન આવે. પોતાનો તથા પોતાના કુટુંબનો જીવ બચાવવા આ રીતે છુપાવા મજબૂર થતા આખેઆખા સમુદાયે કેટકેટલી વિડંબણાઓ સહન કરી હશે ! કોણ હશે આ લોકો ? છેક કયા સમયખંડમાં તેમણે રચી હશે આ પાતાળનગરીઓ ?

ઇતિહાસ કહે છે કે, છેલ્લે પાંચમીથી પંદરમી સદી વચ્ચે બાઈઝેન્ટાઈન ખ્રિસ્તીઓએ આરબ મુસ્લિમોથી બચવા આ નગરોમાં આશ્રય લીધેલો. પણ એની રચના તો એથી ક્યાંય પુરાણી છે. કોઈ કહે છે, એ ઈ.સ. પૂર્વે ૮૦૦માં ફિજિયન નામની જાતિના લોકોએ આ નગરો કોતર્યા હતાં. તો વળી કોઈ ઇતિહાસકારો દાવો કરે છે કે, તેનાથી પણ ક્યાંય વહેલાં ઈ.સ. પૂર્વે ૧૪૦૦માં એને હિટ્ટિઆઈટ્સ લોકોએ કોતરેલાં. તો વળી પરશિયન પુરાણકથાઓ કહે છે કે, આ નગરો તો એથીય પુરાણાં છે. પરશિયન પુરાકલ્પનનું એક પાત્ર છે : યીમા નામનો એક રાજા. આ યીમા નવસો વર્ષ જીવેલો. તેણે દેવ આહુરા મઝદાના આદેશથી પોતાની જાતિનાં લોકોને ભયાનક

શિયાળાથી બચાવવા માટે આ પાતાળ નગરીઓ સર્જેલી. આ ભયાનક શિયાળો એટલે પેલો માનવજાતિએ જોયેલો શીતયુગ. આમ જ્યારે શીતયુગમાં ભલભલા જીવો નાશ પામ્યા ત્યારે આ જમીન નીચેનાં નગરોમાં મનુષ્યે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખ્યું ! પુરાકલ્પનને સત્ય ન માની શકાય, પરંતુ એ કલ્પના રોચક છે. આપણે સમયખંડના વિતંડાવાદમાં કે તથ્યોની ચકાસણીની ચર્ચામાં ક્યાં પડવું છે ? આપણે મન તો આ બધાંનો અર્થ એટલો જ કે, આ નગરો મનુષ્યની જિજ્ઞાસાનું તથા તેની બુદ્ધિમત્તાનું પ્રતિબિંબ છે. એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, એનું સર્જન કોઈ એક સમયે થવું, અને તે પણ ભય સામે આવે ત્યારે રાતોરાત એનું સર્જાવું શક્ય નથી. આદિકાળના મનુષ્યે પોતાનો જીવ બચાવવા છુપાઈ જવા માટે જમીન નીચે કોતરવાનું શરૂ કર્યું. સમય જતાં અલગઅલગ સમુદાયો એમાં આશ્રય લેતા ગયા અને પોતાની જરૂરિયાત તથા બુદ્ધિ અનુસાર એને વિકસાવતા ગયા. આમ કાળક્રમે આ નગરો વિરાટ થતાં ગયાં. એમાં વસનારાં આવતાં ગયાં અને કાળમાં વિલીન થતાં ગયાં, પણ એ નગરો કાળ સામે ટક્કર ઝીલતાં, યુગોની યાતનાઓને પોતાના ઊંડાણમાં સંગોપતાં, તથા તેમાં પગલાં પાડનારાં આપણાં જેવાં પ્રવાસીઓને વીતેલા સમયની વારતા કહેતાં એમનાં એમ રહ્યાં.

ટર્કીમાં પ્રવાસ કરતાં વાટેવાટે મળતાં રહેતાં ખંડિયેરો પાસે કહેવા માટે અવનવી વારતાઓ હતી. કેટલીક મનુષ્યની ક્ષમતા પરત્વે અહોભાવપ્રેરક, તો કેટલીક વળી કરુણરસમાં ઝબકોળાયેલી. અન્તાલ્તાથી ફેતિયે તરફ જતાં, મળી ગયેલી એક કરુણ કથનીની પણ વાત કરવાનું મન છે. અન્તાલ્તાથી સફર શરૂ કરી, ત્યારે શરૂઆતમાં બહારનાં દેશ્યો ખાસ આકર્ષક નહોતાં. યુસુફ એમના સમાજની તથા ભૂતકાળમાં અહીં પ્રવર્તમાન રાજાશાહીના ઉસુલોની વાત માંડીને બેઠો હતો. કહેતો હતો, ‘અમારી સલ્તનતોમાં સુલતાન સર્વેસર્વા ગણાતો, પરંતુ સુલતાનની માતાનો આદેશ આખરી મનાતો. અમારે ત્યાં હેરમની સંસ્કૃતિ અનોખી હતી. આખાય રાજ્યની સ્ત્રીઓ રાજાની મિલકત ગણાતી, તથા રાજાની ઇચ્છા અનુસાર મોટા સ્ત્રી સમુદાયને હેરમ અર્થાત

રાણીવાસમાં સ્થાન અપાતું. આ સ્ત્રીઓ જારીયે તરીકે ઓળખાતી. પણ આ તમામ સ્ત્રીઓમાંથી ચારેક સ્ત્રીઓને રાજમાતા પસંદ કરતી, જે મુખ્ય બેગમો ગણાતી., આ બેગમોની પસંદગીના માપદંડ ખૂબ ઊંચા રહેતા. આ મુખ્ય બેગમોમાંથી જેને સૌથી પહેલાં દીકરો થતો, તે ભવિષ્યની રાજમાતા તથા તે પુત્ર ભાવિ સુલતાન બનતો. પ્રથા એવી હતી કે, આ પાટવીકુંવર સિવાયના બાકીના બધા જ રાજાથી થતા દીકરાઓને મારી નાખવામાં આવતા, કે જેથી તેમાંથી કોઈ સુલતાનપદ માટે હરીફાઈ ન કરે. સલ્તનતની અખંડિતતા, સંપ તથા શક્તિ જાળવી રાખવા ખાતર આ બલિદાન માગવામાં આવતું તથા આ કૂરતા દેશપ્રેમની મિસાલ મનાતી ! સુલતાનના મૃત્યુ બાદ આખું હેરમ નવા સુલતાનની રાણીઓ માટે ખાલી કરવું પડતું. તે સમયે હેરમની વિધવા રાણીઓના લગ્ન રાજ્યના અન્ય બ્યુરોક્રેટ્સ અર્થાત રાજદ્વારી પુરુષો સાથે કરાવવામાં આવતાં. પોતાના સુવર્ણકાળમાં હેરમ સ્ત્રીસશક્તિકરણ તથા સ્ત્રીઓની કેળવણી માટેનું કેન્દ્ર બની રહેતું. હેરમની સ્ત્રીઓ સુશિક્ષિત હતી. જે પરંપરાને કારણે આજે પણ તુર્ક સ્ત્રીઓ અન્ય મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોની સ્ત્રીઓની સરખામણીમાં વધારે બુદ્ધિશાળી, ભણેલી, સ્વતંત્ર તથા આધુનિક હોય છે. યુરોપિયન યુનિનની સ્ત્રીઓની સરખામણી કરી શકે, તેવી !'

એ જાણીતી વાત છે કે, ટર્કીના પ્રજામનસનો ઝોક યુરોપિયન યુનિયન તરફ છે. યુસુફ કહે છે કે, 'અમે યુરોપિયન યુનિયનના સભ્ય બની શક્યા નથી, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, યુરોપનું યુનિયન ખ્રિસ્તીઓની બહુમતી ધરાવે છે, જ્યારે અમે ઉદારમતવાદી તથા સેક્યુલર હોવા છતાં અમારી મૂળ ઓળખાણ મુસ્લિમ રાષ્ટ્રની છે, જે યુનિયનમાં સ્વીકૃત થવામાં અમને નડે છે. એમ નહીં માનતાં કે અમે અર્થતંત્રની સધ્ધરતા માટે યુરોપ સાથે જોડાવા માગીએ છીએ. ખરેખર તો યુનિયનમાં જોડાયેલાં છેલ્લાં દસ રાષ્ટ્રો કરતાં અમારી ઇકોનોમી વધારે સધ્ધર છે. અમારે તો હુમન રાઇટ્સ માટે, વિમેન રાઇટ્સ માટે, પર્સનલ રાઇટ્સ માટે, જસ્ટિસ તથા ફ્રિડમ ઓફ સ્પીચ માટે યુરોપિયન યુનિયન સાથે જોડાવું છે.' એક અદનો ગાઇડ કોઈ પોલિટિકલ સાયન્સના અભ્યાસુ વિદ્વાન જેવી

વાત કરી રહ્યો હતો !

અમે શહેરી મેદાનો છોડીને પર્વતીય વિસ્તારમાં પ્રવેશી ચૂક્યાં હતાં. અમારે ૧૫૦૦ ફૂટની ઊંચાઈ સુધી પહોંચીને પછી નીચે દરિયાકિનારે વસેલા ક્ષિતિયે ગામમાં ઊતરી જવાનું હતું. રસ્તો ખૂબ સુંદર હતો. પર્વતમાળામાંથી પસાર થતા પાંખા અરણ્યલોકમાં વચ્ચેવચ્ચે ફળોની વાડીઓ દેખાતી હતી. આ પર્વતમાળામાં એકઠું થતું પાણી ધરતીના પેટાળમાં ઊતરી જઈને ગોપિત સરવાણીમાં જમીન નીચે વહ્યા કરે, પછી અચાનક જળપ્રપાત સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ, નદી સ્વરૂપે ભૂમધ્ય સમુદ્ર તરફ વહી જાય છે. તો વળી ક્યારેક એ પર્વતોને કોતરીને ઊંડે ઊતરી જઈ ખીણોમાં એકઠાં થઈ સુંદર સરોવરો રચે છે. જળની આ લીલાને કારણે આસપાસના પ્રદેશને લેક ડિસ્ટ્રિક્સ અર્થાત્ સરોવરોનો પ્રદેશ એવું હુલામણું નામ પણ અપાયું છે. પર્વતોને ઓળંગીને અમે ફરી મેદાનોમાં ઊતરી આવ્યા. નજર પહોંચે, ત્યાં સુધી ખેતરાળ જમીન વિસ્તરેલી દેખાતી હતી. જાણે તામ્રપાત્રમાં દીવા કરીને વૃક્ષની ડાળીએડાળીએ ટાંગી દીધા હોય, તેવું તામ્રવરણું ઝળકતી દાડમની વાડીઓ. એની વચ્ચેવચ્ચે ગામડાં દેખાય છે, જેમાંથી કેટલાંક સાવ ખાલીખમ છે. ખંડિયેરોનાં ઝૂમખાં જેવાં, ભૂતિયાં લાગે તેવાં, સાવ વેરાન. એનાથી જરાક આગળ જતાં પર્વતમાંથી કોતરી કાઢેલા ભવ્ય પ્રવેશદ્વારવાળી વિશાળ દેવળ જેવી ગુફા દેખાઈ. એ લિકિયન રાજા અમિટાસનું કબરગાહ હતું. ફેતિયોના દરિયાને ઘેરતા પર્વતોમાં આવા સંખ્યાબંધ મકબરા છે, જ્યાં અહીં થઈ ગયેલા રાજવીઓને દફનાવવામાં આવ્યા છે. આદિકાળથી આ પ્રદેશ લિકિયા તરીકે ઓળખાય છે. ઈસુથી છેક ૧૨૦૦-૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં અહીં લિકિયન જાતિનો વિસ્મયકારક લોકસમૂહ વસતો. ગ્રીક સંસ્કૃતિના નગરરાજ્યોના સમયમાં ગ્રીક મૂળનો એક લોકસમૂહ એવો હતો, જે સ્વભાવગત્ રીતે સ્વતંત્રતા તથા શાંતિને ચાહતો. નગરરાજ્યો એકબીજાં સાથે લડતાં રહેતાં, અને એમ સતત સંઘર્ષમય જીવન જીવતાં; એ સમયમાં આ લિકિયન લોકોએ સંપ તથા સહકારની ભાવના સાથે

(અનુસંધાન પૃ. ૨૦મે પાને)

સ્નેહમૂર્તિ શેઠસાહેબ !

રતિલાલ બોરીસાગર

શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠને પહેલવહેલી વાર પરોક્ષ રીતે કવિતાના ભાવક તરીકે મળવાનું થયું હતું. સાવરકુંડલાની ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતો. એકલવ્યની પેઠે એક્સટર્નલ વિદ્યાર્થી તરીકે બી.એ. થયો હતો. વાંચતો તો હાઈસ્કૂલમાં ભણતો ત્યારથી થયો હતો, પણ મુખ્યત્વે વાર્તા – નવલકથા – હાસ્યલેખો વગેરેનાં પુસ્તકો વાંચતો. પણ હાઈસ્કૂલમાં ભણાવતો થયો ત્યારથી કવિતામાં પણ રસ પડવા માંડ્યો ને પછીથી, આ રસ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો. અલબત્ત, જે રીતે વાર્તા કે નવલકથા કે હાસ્યરસનાં પુસ્તકો વાંચતો હતો એ રીતે કવિતાના સંગ્રહોમાંથી પસાર થવાનું તો ઘણું મોડું શરૂ થયું, પણ હાઈસ્કૂલમાં ભણાવતો ત્યારથી સામયિકોમાં કવિતા વાંચતો થયો. ‘નવી કવિતા’ની ચર્ચાઓ પણ રસપૂર્વક વાંચતો ને નવાં કાવ્યો – સમજાય કે ન સમજાય – વાંચતો. અત્યારે બરાબર યાદ નથી, પણ ઘણું કરીને ‘કવિતા’ (સં. સુરેશ દલાલ)ના એકાદ અંકમાં ‘ચંદ્રકાન્તનો ભાંગી ભુક્કો કરીએ’ – એ ખૂબ ચર્ચાયેલી કવિતા વાંચી હતી. આ વાંચીને હું ખૂબ પ્રભાવિત થયો હતો. આજે ચંદ્રકાન્તભાઈનાં કાવ્યોમાં અધ્યાત્મનો જે ઊંડો સાચકલો સ્પર્શ દેખાય છે એનાં મૂળ આટલાં બધાં વર્ષો પહેલાં આ કાવ્યમાં જોવા મળે છે.

ચંદ્રકાન્તભાઈને પહેલવહેલી વાર રૂબરૂ મળવાનું થયું હતું એ પ્રસંગ પણ મને બરાબર યાદ છે. ઈ.સ. ૧૯૬૭માં હું એમ.એ. થયો તે પછીનાં ત્રણચાર વર્ષ, મેં અગાઉ બે-ત્રણ વાર લખ્યું છે તેમ, ‘મધર ઇન્ડિયા’ની નાવિકાએ જેમ ‘નગરી નગરી દ્વારે દ્વારે’ એના સાંવરિયાને શોધ્યો હતો એટલી જ – કદાચ એથી વધુ ઉત્કટતાથી મેં કોલેજના અધ્યાપકની નોકરી શોધી હતી. આ ‘શોધયાત્રા’ દરમિયાન એકવાર અમદાવાદની ‘ભક્ત વલ્લભ ધોળા કોલેજ’માં ‘ગુજરાતી’ના અધ્યાપકની જગ્યા ખાલી પડી. આ કોલેજમાં મારા નિકટના સગા

ઉમેશકુમાર યાજ્ઞિક અધ્યાપક હતા. ઉમેશભાઈ જૂનાગઢની ‘સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઓફ પોસ્ટ ઓફિસિસ’માં ક્લાર્ક હતા ત્યારે હું જૂનાગઢ જિલ્લાના ઊના ગામની પોસ્ટઓફિસમાં ક્લાર્ક હતો. ટપાલખાતું છોડીને મોટી ઉંમરે એ ભણ્યા ને કોલેજમાં અધ્યાપક થયા. હું પણ ટપાલખાતું છોડી ભણ્યો ને કોલેજમાં અધ્યાપક થવા થનગની રહ્યો હતો. મારા આ થનગનાટની યાજ્ઞિકસાહેબને જાણ હતી એટલે એ પણ આ ‘ટપાલિયા’ને અધ્યાપકપદે બેસાડવા ઉત્સુક હતા. અમદાવાદની કોઈ પણ કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકની જગ્યા ખાલી પડે એટલે એ પત્ર લખીને મને બોલાવે. ઉમેશભાઈના નાના ભાઈ જયેન્દ્રકુમાર યાજ્ઞિક પણ યુનિવર્સિટીમાં તત્ત્વવિજ્ઞાન વિભાગમાં અધ્યાપક હતા. અધ્યાપક જગતમાં બંને ભાઈઓની સુવાસ બહુ. એટલે અમદાવાદના બધા અધ્યાપકો સાથે એ બંનેને મૈત્રીભાવ. અમુકતમુક કોલેજમાં જગ્યા ખાલી છે, તમે પહેલાં એક વાર આવીને મળી જાવ. એવો યાજ્ઞિકસાહેબનો પત્ર મળે કે તુરત હું અમદાવાદ આવી જાઉં, યાજ્ઞિકસાહેબને ત્યાં રહું. યાજ્ઞિકસાહેબ મને જે-તે કોલેજના ગુજરાતી વિભાગના વડા પાસે લઈ જાય. મોટા ભાગના વિભાગીય વડા જે-તે સમયે સાહિત્યક્ષેત્રે જાણીતા. એટલે હું એમને નામથી ને કામથી ઓળખતો હોઉં – પણ એમણે મારું નામ સાંભળ્યું ન હોય એવું બનતું. હું પણ લેખક છું એવી ખબર એમને યાજ્ઞિકસાહેબ દ્વારા જ પડતી. એ વખતે કેટલાક અધ્યાપકો સૂટ-બૂટ-ટાઈ પહેરતા. મારું વ્યક્તિત્વ તદ્દન પ્રભાવહીન. અલબત્ત, હું પણ નોકરી કરતો થયો ત્યારથી જ સફેદ ઇન્સર્ટેડ પેન્ટ-શર્ટ ને તે પણ ઊંચા ભાવના ટેરિકોટનના કાપડમાંથી બનાવેલાં – પહેરતો ને એ રીતે મારા વ્યક્તિત્વને પ્રભાવશાળી બનાવવા યત્કિચિત્ પ્રયત્ન કરતો. (બહુ

સફળ નહોતો થતો એવો મારા સિવાય લગભગ બધાંનો અભિપ્રાય હતો.) આમ છતાં, યાજ્ઞિકસાહેબ પ્રભાવમાં ઉમેરો કરવા મને એમનો કોટ ને ટાઈ પહેરાવતા. મને જરા અતડું લાગતું પણ એમના પ્રેમ ને ઉત્સાહને વશ થતો. આવી રીતે એક વાર સજીધજીને ‘ભક્ત વલ્લભ ધોળા કોલેજ’ના ગુજરાતી વિભાગના વડાને મળવા હું તૈયાર થયો. અમે નીકળતા હતા ત્યાં યાજ્ઞિકસાહેબે કહ્યું, ‘અમારી કોલેજમાં ગુજરાતી વિભાગના વડા ચંદ્રકાન્ત શેઠ છે. તમે એમને નામથી જાણતા હશો.’

‘નામથી જ નહીં, કામથી પણ જાણું છું. આપણી ભાષાના ઉત્તમ કવિ છે.’ કોલેજના અધ્યાપક થવાની મારી કંઈક યોગ્યતા પણ છે એ જાણી યાજ્ઞિકસાહેબ પ્રસન્ન થયા હતા.

‘ભક્ત વલ્લભ ધોળા કોલેજ’માં અમે ચંદ્રકાન્તભાઈને મળ્યા. યાજ્ઞિકસાહેબે અગાઉથી વાત કરી રાખી હતી. મારા વેશ અને આવેશ પરથી ચંદ્રકાન્તભાઈ સમજી ગયા કે ઉમેશભાઈ મુરતિયાને લઈને આવ્યા છે ! યાજ્ઞિકસાહેબે ઓળખાણ કરાવી. યાજ્ઞિકસાહેબે મારો એક પણ લેખ વાંચ્યો નહોતો; છતાં, મેં આપેલી માહિતી પર શ્રદ્ધા રાખી, એમણે કહ્યું, ‘રતિભાઈ હાસ્યલેખક છે. મારા માસા થાય !’ યાજ્ઞિકસાહેબના વિધાનને પુષ્ટિ આપવા મેં મારા છપાવેલા લેખોની ઓફપ્રિન્ટ્સની ફાઈલ ચંદ્રકાન્તભાઈને આપી. (મારું એકેય પુસ્તક એ વખતે પ્રસિદ્ધ થયું નહોતું – નજીકના ભવિષ્યમાં પ્રસિદ્ધ થાય તેવી શક્યતા પણ દૂરદૂર સુધી દેખાતી નહોતી !)

ચંદ્રકાન્તભાઈએ મારી ઓફપ્રિન્ટ્સનાં પાનાં ફેરવ્યાં – એ સમયના (અને આજના પણ) મોટા સર્જકોમાંના એક એવા એમણે એ સમયના નાના સર્જક માટે જે ઉખા બતાવી એ આજે પણ હું ભૂલ્યો નથી.

‘તમે લેખક છો, એમ.એ.માં તમારા માર્ક્સ પણ ઘણા સારા છે; તમે અધ્યાપક થવાને ચોક્કસ યોગ્ય છો. પણ, તમે યાજ્ઞિકસાહેબ સાથે આવ્યા છો એટલે મારે તમને નિખાલસપણે કહેવું જોઈએ કે આ જગ્યાના એક ઉમેદવાર લાભશંકર ઠાકર છે !’

રાજા ભોજનું નામ સાંભળી ગંગુ તેલી હલી જાય, એમ હું હલી ગયો. મેં કહ્યું, ‘લાભશંકર ઠાકર ઉમેદવાર

હોય તો મારે પોતાને સિલેક્શન કરવાનું હોય તોપણ હું મારે બદલે એમને જ સિલેક્ટ કરું !’

મારા જવાબથી ચંદ્રકાન્તભાઈ રાજી થયા. પોતાના મિત્રના સગા ને એક ઊગતા લેખકને પસંદ નહીં કરી શકાય એનો ભાર જાણે એમના મન પરથી ઊતરી ગયો. એ પહેલી ટૂંકી મુલાકાતમાં પણ એક તદ્દન અજાણ્યા માણસ માટેનો એમનો સ્નેહભાવ મેં અનુભવ્યો હતો. સ્નેહનો આ તંતુ ક્યારેક અતિ મજબૂત થવાનો છે એની ખબર ત્યારે મને કે એમને ક્યાં હતી ?

અમદાવાદની કોલેજમાં જોડાવાનું તો ન બન્યું; પણ, અમદાવાદમાં વસવાનું વિધિનું નિર્માણ મને અમદાવાદ ખેંચી લાવ્યું. ઈ.સ. ૧૯૭૪માં હું કાયમ માટે અમદાવાદવાસી બન્યો. ‘ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ’ની મારી કામગીરીને કારણે સહજ રીતે દિગ્ગજ સર્જકો અને મૂર્ધન્ય વિદ્વાનોના સંસર્ગમાં આવવાનું બનતું ગયું.

ચંદ્રકાન્તભાઈ સાથે સીધા પરિચયમાં આવવાનું નિમિત્ત બન્યા – સ્વ. કાંતિલાલ નાવડિયા. હું સાવરકુંડલામાં હતો ત્યારથી નાવડિયાભાઈ સાથે મૈત્રીનો દોર બંધાયેલો. સાવરકુંડલામાં હું ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતો. જ્યોતિબહેન સોમાણી મારાં આચાર્યા હતાં. નાવડિયાભાઈ જ્યોતિબહેનના ફઈબાના દીકરા ભાઈ થાય. નાવડિયાભાઈને પ્રસંગોપાત્ત સાવરકુંડલા આવવાનું થયા કરે. નાવડિયાભાઈ અમદાવાદની ‘સાગર એજ્યુકેશન કોલેજ’માં અધ્યાપક હતા. એટલે શિક્ષણનો આ જીવ સાવરકુંડલા આવે ત્યારે સ્કૂલમાં અચૂક આવે, અને એ રીતે અમે મિત્રો બન્યા. એટલે હું અમદાવાદમાં વસ્યો ત્યારે નાવડિયાભાઈ સાથે મારો ગાઢ પરિચય સ્થપાઈ ચૂક્યો હતો.

ઈ.સ. ૧૯૭૪ના નવેમ્બર માસમાં હું અમદાવાદ આવ્યો ત્યાર પછીના બે-એક મહિનામાં સાવરકુંડલાની ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલની પચાસેક બહેનોને લઈને જ્યોતિબહેન તથા ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના સંનિષ્ઠ શિક્ષક ને મારા પરમ મિત્ર સ્વ. પ્રતાપભાઈ જોશી પ્રવાસે નીકળ્યા હતા એ વખતે પહેલાં અમદાવાદ આવ્યા. મને કુંડલાથી જ એમણે જાણ કરી હતી એટલે નક્કી કર્યા મુજબ સૌને મળવા હું

‘ગુજરાત વિદ્યાપીઠ’ ગયો. નાવડિયાભાઈ પણ જ્યોતિબહેનને મળવા આવ્યા હતા. એ લોકોની બસ અમદાવાદ-દર્શન માટે ઊપડી તે પછી નાવડિયાભાઈએ કહ્યું, ‘ચંદ્રકાન્ત શેઠને ક્યારેય મળ્યા છો ?’ મેં અમારા ઔપચારિક રીતે થયેલા મિલનની વાત કરી. એમણે કહ્યું, ‘અહીં વિદ્યાપીઠના ક્વાર્ટરમાં જ રહે છે. આપણે એમને મળીએ.’ અનિવાર્ય સંજોગો સિવાય કોઈને ત્યાં પણ જાણ કર્યા સિવાય જઈ ન પહોંચાય એવા શિષ્ટાચારના સંસ્કાર તો હજુ પડ્યા નહોતા. પણ કશા જ પરિચય વગર એમ જવામાં મને સંકોચ થયો. મારી મૂંઝવણ પારખીને નાવડિયાભાઈ કહે, ‘શેઠસાહેબ મારા એકદમ નિકટના મિત્ર છે. એમને ત્યાં ગમે ત્યારે જવાય. અહીં વિદ્યાપીઠ સુધી આવ્યો છું તો એમને મળ્યા વગર જતો રહું તો એમને માફ લાગે.’

અમે ગયા. શેઠસાહેબે નાવડિયાભાઈ સાથે મને પણ અત્યંત ઉમળકાભર્યો આવકાર આપ્યો. નાવડિયાભાઈએ મારો વિગતે પરિચય કરાવ્યો. હું અગાઉ એમને મળ્યો હતો એ પણ કહ્યું, પણ શેઠસાહેબને એ યાદ નહોતું. પરંતુ એ વખતે ગાઢ ઋણાનુબંધની પહેલી ગાંઠ બંધાઈ – ને પછી.... ઉત્તરોત્તર એ વધુ ને વધુ દઢ થતી ગઈ.

– પછી તો કોઈ ને કોઈ નિમિત્તે હું એકલો પણ એમને મળતો થયો. વિદ્યાપીઠના આચાર્ય મોહનભાઈ પટેલ હું પાઠ્યપુસ્તક મંડળમાં જોડાયો તે પહેલાંથી ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકના નિર્માણકાર્ય સાથે જોડાયેલા હતા. એમને મળવા વિદ્યાપીઠમાં જાઉં ત્યારે શેઠસાહેબને પણ અચૂક મળું. શેઠસાહેબ સાથે મૈત્રીનો દોર ધીરેધીરે મજબૂત થતો ગયો. – એકદમ મજબૂત થઈ ગયો તેઓ Ph.d.ના મારા માર્ગદર્શક બન્યા ત્યારથી...

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ દ્વારા ‘સાહિત્યકોશ’ના નિર્માણનો પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવામાં આવ્યો ત્યારે સ્વ. જયંત કોઠારી સાથે ચંદ્રકાન્તભાઈ પણ સંપાદક તરીકે એ પ્રોજેક્ટમાં જોડાયા. આ પછી એ પરિષદના ‘ક. લ. સ્વાધ્યાય મંદિર’ના નિયામક બન્યા ત્યારે Ph.d. માટે વિદ્યાર્થીઓની નોંધણી કરાવવા અંગેની જાહેરાત પ્રગટ થઈ. અગાઉ હું સાવરકુંડલાની કોલેજમાં

અધ્યાપક હતો ત્યારે મેં સ્વ. ઈશ્વરલાલ દવેના માર્ગદર્શન હેઠળ ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસ’ એ વિષયમાં ‘સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી’માં રજિસ્ટ્રેશન કરાવ્યું હતું. રજિસ્ટ્રેશન કરાવ્યા પછીનાં ત્રણ વર્ષ સુધી મેં મહાનિબંધનો અક્ષર સરખો પાડ્યો નહોતો. એમાં પણ ‘પાઠ્યપુસ્તક મંડળ’માં જોડાયા પછી ખાસ સમય પણ રહેતો નહોતો. આ સમયગાળામાં મેં દવેસાહેબનો એકેયવાર સંપર્ક પણ કર્યો નહોતો. બસ, ટર્મ ફી ભરવા અંગે યુનિવર્સિટીનો કાગળ આવે એટલે ફી ભરી દેવા જેટલો જ તંતુ જોડાયેલો રહ્યો હતો. આ સંજોગોમાં મારું રજિસ્ટ્રેશન રદ થયું. મારે તો નરસિંહ મહેતાની જેમ ‘ભલું થયું ભાંગી જંજાળ’ જેવો ઘાટ હતો. પણ મનમાં ઊંડે ઊંડે પડેલા Ph.d. થવાના અભરખા હજુ ઓલવાયા નહોતા. એટલે મેં ફરી Ph.d. માટે કમર કસી. આ માટે શેઠસાહેબને મળ્યો ત્યારે મેં કશુંય છુપાવ્યા વગર Ph.d. અંગેના મારા ગૌરવભર્યા ભૂતકાળથી એમને વાકેફ કર્યા. આવો પ્રમાદી ને બેદરકારીભર્યો ભૂતકાળ જાણી શેઠસાહેબ પહેલાં તો થોડા ખમચાયા.

– પણ અમારો નિકટનો સંબંધ સ્થપાઈ ચૂક્યો હતો. મારાં ‘મરક મરક’ ને ‘આનંદલોક’ – બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં હતાં. ચંદ્રકાન્તભાઈને મારા લેખો ખૂબ ગમ્યા હતા. પાઠ્યપુસ્તક મંડળની મારી કામગીરીથી તેઓ પરિચિત હતા. એટલે એમણે મને પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થી તરીકે સ્વીકારવાનું જોખમ ખેડ્યું ! હું કયા વિષય પર Ph.d. કરવા માગું છું તે પૂછ્યું. અગાઉ મેં સ્વ. ઈશ્વરલાલ ર. દવેના માર્ગદર્શન હેઠળ ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસ’ એ વિશે રજિસ્ટ્રેશન કરાવ્યું હતું. ‘હાસ્યરસ’ના એ વિષયનું ‘કરુણરસ’માં રૂપાંતર થયું હતું – એ બધી વીરતાભરી કથા વિગતે વર્ણવ્યા પછી મેં કહ્યું, ‘ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્ય’ તો મેં લગભગ બધું જ વાંચ્યું છે. એ વિષય પર Ph.d. કરું તો વાંચેલું જ ફરી વાંચવાનું થાય. એના કરતાં કોઈ નવો વિષય પસંદ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.’

જે વિષયમાં મને અત્યંત સહેલાઈથી ડિગ્રી મળે એમ હતી એ છોડી એક અજાણ્યા પ્રદેશમાં પગ મૂકવાની મારી તૈયારીથી એ રાજી થયા. એમણે પૂછ્યું, ‘તમારા

મનમાં કોઈ નવો વિષય છે ?

મેં કહ્યું, ‘ગુજરાતીમાં પાઠ્યપુસ્તકોના નિર્માણની મારી કામગીરી મુખ્યત્વે કૃતિઓના સંપાદન અંગેની છે. એટલે હું આપણી ભાષાનાં ઉત્તમ સંપાદનોનો સઘન અભ્યાસ કરવા માગું છું.’

Ph.d.ના પરંપરાગત વિષયો છોડીને એક અજાણ્યા વિષયની પસંદગી કરવાની મારી ઈચ્છા જાણી શેઠસાહેબ ખૂબ પ્રસન્ન થયા. ‘ગુજરાતી ભાષામાં સંપાદનપ્રવૃત્તિ – એક વિવેચનાત્મક અધ્યયન’ એ વિષય પર મારું રજિસ્ટ્રેશન થયું. એ વખતે મને કે શેઠસાહેબને ક્યાં ખબર હતી કે વાર્તાના નહીં, એક જીવતાજાગતા બ્રાહ્મણે બહુ વિચાર કરીને ભેંસનાં શિંગડાંમાં પોતાના મસ્તકને પ્રવિષ્ટ કરાવ્યું હતું !

રજિસ્ટ્રેશન પછી એક વર્ષ તો એમ જ પસાર થઈ ગયું. Ph.d. અંગેના મારા ભવ્ય ભૂતકાળથી તો મેં જ શેઠસાહેબને વાકેફ કર્યા હતા. હું એ ઇતિહાસ પુનરાવર્તિત કરું તો ‘ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર’ને તો પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા જેવો ઘાટ થાય. એટલે એમણે મને ઢંઢેળ્યો. જોકે ચંદ્રકાન્તભાઈએ પોતે Ph.d.નો અભ્યાસ પૂરો કરવામાં ઘણાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં. ‘પુત્રાત્ શિષ્યાત્ ઇચ્છેત પરાજય’ એ રીતે કોઈ પણ ઉત્તમ શિક્ષક શિષ્યથી પરાજિત થવા ઇચ્છે જ. હું Ph.d. થવામાં એમનાથીય વધુ વર્ષો ગાળી, સ્થૂળ રીતે એમને સહેલાઈથી પરાજિત કરી શકું એમ હતો, પણ વર્ષોના સ્વાધ્યાયના ફળ રૂપે એમણે જે વિદ્વત્તાપૂર્ણ મહાનિબંધ આપ્યો તેવો મહાનિબંધ આપવાનું મારું ગજું નહોતું – એટલે ગુરુને પરાજિત કરવાનો ખ્યાલ છોડી હું Ph.d.ના અભ્યાસ માટે તૈયાર થયો. ગુજરાતી ભાષાની સંપાદનપ્રવૃત્તિના અભ્યાસ માટે મારા મનમાં તો અર્વાચીન કૃતિસંચયોનો અભ્યાસ કરવાનો જ ખ્યાલ હતો. એટલે મહાનિબંધનો આછો-પાતળો નકશો બનાવવાના ખ્યાલથી મેં ચંદ્રકાન્તભાઈ સાથે બેઠક કરવાનું વિચાર્યું. એમણે કહ્યું, ‘આપણે જરૂર મળીએ, પણ મને લાગે છે, પહેલાં આપણે રાવળસાહેબને મળીએ. એમનું માર્ગદર્શન આપણને ઉપયોગી થશે.’

રાવળસાહેબ એટલે ‘અનંતરાય મ. રાવળ’, મૂર્ધન્ય વિદ્વાન અને સહૃદય વિવેચક. હું પાઠ્યપુસ્તક મંડળમાં

જોડાયો ત્યારે રાવળસાહેબ પાઠ્યપુસ્તક મંડળની શૈક્ષણિક સમિતિના ચેરમેન હતા. એમને કોઈ ને કોઈ નિમિત્તે મળવાનું થયા કરતું હતું. એટલે એમની સાથે પરિચય હતો જ. ચંદ્રકાન્તભાઈના તો એ ગુરુ – એટલે મારા ‘ગુરુણામ્ ગુરુ.’

એક દિવસ અગાઉથી નક્કી કરેલા સમયે હું અને શેઠસાહેબ રાવળસાહેબને ત્યાં પહોંચ્યા. નોંધાવેલા વિષય અંગે રાવળસાહેબને વાત કરી, ગુજરાતી ભાષાનાં તમામ સંપાદનોનો અભ્યાસ કરવાની મારી આકાંક્ષા મેં પ્રગટ કરી. મારી ધગશને મારા ઉત્સાહથી રાવળસાહેબ રાજી થયા, પણ પછી કહ્યું, ‘આ વિષય પર Ph.d.નો અભ્યાસ ન થઈ શકે. કોઈ શાસ્ત્રીય આધાર પર આપણા કૃતિસંચયો થતા જ નથી. જેમને જે કૃતિઓ ગમે તે પસંદ કરે. ઊંચી રસદષ્ટિવાળા સંપાદકનું સંપાદન રસપૂર્ણ ચોક્કસ હોય, પણ કૃતિઓ પસંદ કરવા પાછળ પોતાનાં રસ-રુચિ સિવાય કોઈ શાસ્ત્રીય આધાર નથી હોતો. એટલે અભ્યાસના આધારે તમે કોઈ ‘થીસિસ’ ન આપી શકો !’ થઈ રહ્યું ! ઊંચે આકાશમાં ચડેલો પતંગ, એકાએક દોરી કપાઈ જતાં ગોથું ખાઈને નીચે ધરતી પર આવી પડે એમ હું ધરતી પર આવી ગયો. હવે પાછું નવું રજિસ્ટ્રેશન ને નવો વિષય ! મને નિરાશ થઈ ગયેલો જોઈ રાવળસાહેબે કહ્યું, ‘જુઓ, અર્વાચીન સંપાદનોને કોઈ શાસ્ત્રીય આધાર નથી હોતો, પણ મધ્યકાલીન સંપાદનો માટેનું શાસ્ત્ર છે. તમે ‘ગુજરાતી ભાષામાં સંપાદનપ્રવૃત્તિ’ એ વિષયનું રજિસ્ટ્રેશન કરાવ્યું છે એટલે તમે આપણી મધ્યકાલીન ભાષાનાં સંપાદનોનો અભ્યાસ કરી શકો.’

ગુજરાતી મધ્યકાલીન સંપાદનોનો મારો કોઈ ઊંડો અભ્યાસ નહોતો. પણ ‘દેવદૂતો જ્યાં પગ મૂકતાં ડરે છે ત્યાં મૂર્ખાઓ ધસી જાય છે’ એવી પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ સાચી પાડવાનો ઉત્સાહ મેં અનેક વાર દાખવ્યો હતો. એક વધુ વાર એ ઉક્તિ સાચી પાડવા હું તૈયાર થયો. હું અંધારામાં ભૂસકો મારવા તૈયાર થયો છું એનો રાવળસાહેબને ખ્યાલ આવી ગયો. એમણે કહ્યું, ‘આ વિષય પાછળ તમારે ખૂબ મહેનત કરવી પડશે. આમાં નાપાસ થવાનું પણ જોખમ છે.’ પણ આટલું કહી એમણે ઉમેર્યું, ‘ચંદ્રકાન્ત માર્ગદર્શક છે એટલે તમે આ જરૂર કરી શકશો. તમારે આ કામ

કરવું પણ જોઈએ. કારકિર્દી માટે Ph.d. કરનાર કોઈ નવો અધ્યાપક આ કામ નહીં કરે. તમે કરો જ.’ – અને મેં મુખ્યત્વે ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી સંપાદનો’ના ઉપલક્ષ્યમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અલબત્ત, ‘ગુજરાતી ભાષામાં સંપાદન પ્રવૃત્તિ’ વિષય રાખ્યો હતો એટલે અર્વાચીન સંપાદનોનો, ભલે નમૂનારૂપે પણ અભ્યાસ કરવાનો તો હતો જ. કામ ઘણું મોટું હતું.

નોકરી ઉપરાંતના સમયમાં આ કામ કરવાનું હતું. પણ મેં કર્યું. ત્રણ મહિનાની રજા લઈ, પચાસ વર્ષની ઉંમરે મેં સવારના ચાર વાગ્યાથી શરૂ કરી, રાતના અગિયાર વાગ્યા સુધી કામ કર્યું. આમાં દરેક ડગલે ચંદ્રકાન્તભાઈ સાથે હતા. મારા થીસિસના અગિયાર સો પાનાનો અક્ષરે અક્ષર એમણે વાંચ્યો. જરૂર પડી ત્યાં સુધારાવધારા પણ કર્યા – પણ મને એમણે પૂરું સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું – મહાનિબંધની મેં બનાવેલી ડિઝાઇન એમણે માન્ય રાખી. હું હાંફી ગયો, પણ અટક્યા વગર કામ કરી શક્યો. છેલ્લાં પ્રકરણોમાં તો એવું થતું કે હું પહેલો મુસદ્દો તૈયાર કરું તરત ને તરત શેઠસાહેબ વાંચી આપે ને પછી તરત જ હું ટાઇપમાં આપું. ‘ગુજરાત વિદ્યાપીઠ’ના ટાઇપિસ્ટ (નામ ભૂલી ગયો છું) ભાઈ તરત ને તરત ટાઇપ કરી આપે. કેટલુંક ટાઇપનું કામ સમાંતરે મારા ભત્રીજા મહેન્દ્ર પાસે પણ કરાવવાનું થયું હતું. પણ આ બધું એટલે શક્ય બન્યું કે ચંદ્રકાન્તભાઈને પ્રકરણો જ્યારે જ્યારે વાંચવા આપ્યાં, ત્યારે ત્યારે એમનાં અનેક રોકાણો વચ્ચે એમણે તરત ને તરત વાંચી આપ્યાં.

એક પ્રસંગ મને બરાબર યાદ છે : જાન્યુઆરી-૮૯ના અંત સુધીમાં મારે થીસિસ સુપરત કરવાનો હતો. રાત થોડી હતી ને વેશ ઝાઝા હતા. એમાં એક વાર એવું બન્યું કે બપોર પછી એક પ્રકરણનો ડ્રાફ્ટ તૈયાર થયો. સાંજે એ પ્રકરણ ટાઇપમાં આપવાનું હતું. હું શેઠસાહેબ પાસે ગયો. સાહેબ બહાર નીકળવાની તૈયારી કરતા હતા. મેં પ્રકરણ એમના હાથમાં મૂક્યું ને તરત વાંચી આપવા વિનંતી કરી. એમણે કહ્યું, ‘મારે અત્યારે તાળાની ચાવી કરાવવા જવાનું છે.’ (અમદાવાદમાં નવો-નવો આવ્યો ત્યારે સ્વ. જ્યોતિર્ રાવળ સાથે કવિ માધવ રામાનુજને પહેલી વાર મળવા ગયા ત્યારે એમનાં પત્નીએ કહેલું,

‘એ ઘઉં લેવા બાવળા ગયા છે.’ આ સાંભળી મને આઘાત લાગેલો. ગુજરાતના એક ઉત્તમ કવિને ઘઉં લેવા જવું પડે ? અને તે પણ છેક બાવળા ? – પણ આટલાં વરસ અમદાવાદ રહ્યા પછી મને સમજાઈ ગયું હતું કે કવિને ઘઉં પણ લેવા જવું પડે, શાક પણ લેવા જવું પડે ને તાળાની ચાવી કરાવવા શાહપુર પણ જવું પડે !’) સાહેબે પ્રકરણ તો હાથમાં લીધું પણ પ્રકરણ ખાસ્તું મોટું હતું. એમણે કહ્યું, ‘અત્યારે ચાવી કરાવવા જવાનું અનિવાર્ય છે. થોડી વાર પછી તાળા-ચાવીવાળો જતો રહેશે, શું કરીશું ?’ પ્રકરણમાં એક દિવસનું મોડું મારે ચાલે એમ નહોતું ને ચાવીમાં એક દિવસનું મોડું સાહેબને ચાલે તેમ નહોતું. ‘સારું કાલે’ એમ હું કહેવા જતો હતો પણ સાહેબ મારી મૂંઝવણ સમજી ગયા. એમણે કહ્યું, ‘એમ કરીએ. તમે મારી સાથે ચાલો. ચાવી તૈયાર થાય ત્યાં સુધી આપણે પ્રકરણ વાંચીએ.’

સાહેબના સારથિપણા નીચે એમના સ્કૂટર પર શાહપુર – હલીમની ખડકી સુધી ગયો. સાહેબે તાળા-ચાવીવાળાને પોતાની સમસ્યા સમજાવી. ‘થોડી વાર લાગશે, સાહેબ !’ પેલાએ કહ્યું. ‘કંઈ વાંધો નહીં’ કહી સાહેબે આસપાસ જોયું. સામેની ફૂટપાથ ખાલી હતી. ‘ચાલો, ત્યાં બેસીએ !’

– અને અમે ફૂટપાથની કિનાર પર બેઠા. (એ દિવસોમાં અમે બંને એ રીતે સહેલાઈથી નીચે બેસી શકતા હતા !) આવતાં-જતાં વાહનો-રાહદારીઓના ઘોંઘાટ વચ્ચે પણ સાહેબે પૂરી એકાગ્રતાથી પ્રકરણ વાંચ્યું અને ઢીંચણના સહારે સુધાર્યું. ગુજરાતની કે ભારતની જ નહીં, વિશ્વની કોઈ યુનિવર્સિટીના પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીનું પ્રકરણ એના માર્ગદર્શકે આ રીતે ફૂટપાથની કિનાર પર બેસીને નહીં સુધાર્યું હોય !

સ્નેહ, સચ્ચાઈ, સાત્ત્વિકતા ને સરળતા – સાહેબના મૂળભૂત ગુણો. એમને જ્યારે જે કોઈ મળે તેને એમના સ્નેહનો સતત અનુભવ થાય. આ સ્નેહવર્ષા સૌ પર સરખી ! સ્વ. કાંતિલાલ નાવડિયા, સ્વ. વિલાસ ઝવેરી, રમેશ ત્રિવેદી ને સાહેબ – ખાસ મિત્રો. પીએચ.ડી. માટેના માર્ગદર્શન અંગે સાહેબને ત્યાં જવાનું થતું ત્યારે કોઈકોઈ વાર નાવડિયાભાઈ કે રમેશભાઈ એમને ત્યાં મળી જતા.

એ વખતની એમની ગોષ્ઠિની મારા મન પર ઊંડી છાપ પડી છે. ‘કોણ શું છે’ના ભેદ સાવ ઓગળી જાય ને કેવળ નિર્મળ સખ્યભાવ ઝળહળી ઊઠે ! મને ઘણી વાર એવું લાગ્યું છે કે પ્રેમાનંદે આવા કોઈ બે મિત્રોની ગોષ્ઠિ જોઈ હશે એ પછી જ ‘તને સાંભરે રે... મને કેમ વીસરે રે’નો કૃષ્ણસુદામાનો મૈત્રીભાવ વર્ણવ્યો હશે !

શેઠસાહેબની એક બીજી વાત પણ મારા ચિત્ત પર છપાઈ ગઈ છે. ‘સચ્ચાઈ ને સાત્ત્વિકતા વગર સર્જનનું તેજ ક્યારેય ન પ્રગટે’ – આ સાહેબની થીસિસ છે. કોઈ પણ સર્જક માટે આનાથી મોટી શીખ બીજી કઈ હોઈ શકે ?

શેઠસાહેબને મળવાનું થાય કે ફોન પર વાત થાય

– સાહેબ મોટે ભાગે હસી-મજાકના સૂરમાં જ વાત કરે, પણ મને હંમેશાં લાગ્યું છે કે સાહેબના ‘ભીતર’ને પામવા માટે તો એમનાં કાવ્યો પાસે જવું પડે. સાહેબના આત્માનું તેજ તો કેવળ ને કેવળ એમનાં કાવ્યો દ્વારા જ અનુભવી શકાય છે.

શેઠસાહેબ ઍશી વર્ષ પૂરાં કરી એક્યાશીમા વર્ષમાં પ્રવેશી રહ્યા છે ત્યારે પ્રણામ સાથે એમના નિરામય દીર્ઘાયુષ્ય માટેની શુભકામના પાઠવું છું. ભગવતીકુમાર શર્માની પંક્તિઓ છે : ‘ઍશીના આરે પહોંચ્યો છું; હરિ, મને અઢી અક્ષર શિખવાડો.’ શેઠસાહેબ તો જાણે આ ‘ઢાઈ અક્ષર પ્રેમ કા’ શીખીને જ જન્મ્યા છે !

(અનુસંધાન પૃ. ૩૧નું ચાલુ)

રીતે આતંકવાદના નેટવર્કનો ભાગ બની જાય છે તે આસ્વાદ્ય બોલીવિશેષમાં પ્રગટાવ્યું છે. છતાં રહી રહીને થાય કે છાપાળવાં વાસ્તવને ઊંડે ઊંડે સુધી તાગવાનું બન્યું નથી. જાણીતી વિગતોને પ્રભાવક વર્ણનમાં મૂકી આપી છે.

ગુજરાતી વાર્તામાં જવલ્લે જોવા મળતો ખેડૂતનો જમીન પ્રત્યે અપાર લગાવ ‘લીલિયું’ વાર્તામાં પ્રગટ થયો છે. સાડા ત્રણ વીઠાનું, દાદાએ ગોરાને પણ નહીં આપેલું, બાનું વ્યાલું લીલયું ખેતર વેચતા ફરી વાર છૂટી ગયેલ વાઈના રોગનો ભોગ બનતા મનુને વાર્તાના કેન્દ્રમાં મૂક્યો છે. વિપુલ વ્યાસની વાર્તામાં સામાજિક વાસ્તવ છે. એમાં મુકાયેલ વ્યક્તિચેતના પણ છે. પરંતુ એ બેઉ વચ્ચેની તીવ્ર તાણ નથી. તેથી વાર્તાક્ષણ પ્રભાવકતા છોડતી નથી.

આનો અનુભવ વધુ ‘અ સ્ટોરી’માં પણ થશે. રસપ્રદ વિગતોને તીવ્ર વાર્તાક્ષણ વચાળે મૂકવાનું વધુ કૌશલ એમણે હસ્તગત કરવું પડશે.

ટૂંકમાં, ‘લૂ’માંથી પસાર થતાં આપણે આ કોઈ વાર્તાકારનો પહેલો સંગ્રહ છે એવું નથી અનુભવતા; બલકે હથોટી-કૌશલ ધરાવતા વાર્તાકારનો અનુભવ થાય છે. વાર્તાની માંડણી સરસ કરે છે, ઉત્સુકતાનું સાતત્ય ધરાવતું નિર્વહણ વાચકને રસિકતાથી જકડી રાખે છે. વાર્તાનું સમાપન પણ યથોચિત રીતે ફાવે છે. બોલી, લહેકાઓ, વિગતોની સફાઈ પણ ધ્યાન ખેંચે છે. ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં એક આશાસ્પદ ઉમેરણ તરીકે હું ‘લૂ’ સંગ્રહનું સ્વાગત કરતાં આનંદ અનુભવું છું.

‘લૂ’ (વિપુલ વ્યાસ)... ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં આશાસ્પદ ઉમેરણ

ભરત મહેતા

સાહિત્યકારોની સ્વાયત્ત અકાદમીની માંગને ઠેલતી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ યુવાપેઢીના ત્રણ વાર્તાકાર મિત્રો – સાગર શાહ, વિપુલ વ્યાસ અને અભિમન્યુ આચાર્યના સંગ્રહોને પ્રગટ કરવામાં આર્થિક સહાય આપી રૂડું કામ કર્યું છે. બે હજાર અઢારના વર્ષમાં આ ત્રણેય વાર્તાકારોના અનુક્રમે ‘ગેટ ટુ ગેઢર’, ‘લૂ’ અને ‘પડછાયાઓ વચ્ચે’ વાર્તા સંગ્રહો રંગદાર પ્રકાશન દ્વારા પ્રસ્તુત થયાં છે. જેમાંથી ‘લૂ’ (૨૦૧૮ વિપુલ વ્યાસ) સંગ્રહનું અવલોકન અહીં પ્રસ્તુત કરું છું. આ વાર્તાસંગ્રહમાં સત્તર વાર્તાઓ છે.

‘ધક્કો’ સંગ્રહની સરસ વાર્તા છે. વિદેશ ભણવા ગયેલો કથાનાયક ઋજુ (?) સાથે પરણી લગભગ ઘરજમાઈની સ્થિતિમાં છે. એક વાર માની બીમારીમાં પતિ-પત્ની વિદેશથી આવ્યાં, મા ICUમાંથી હરતીફરતી થતાં ઋજુ તથા નાયકના સસરાએ કહ્યું કે કંઈ નહોતું ને ? ધક્કો પડ્યો ને ! ઉપકારથી દબાયેલો નાયક પણ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ચૂપ રહે છે. બીજી વાર હેમાંગના (મિત્ર), પપ્પાના ફોન આવ્યા કે મા બીમાર છે આવી જા. તને ખૂબ યાદ કરે છે. ઋજુ નથી આવતી અને નાયકના જવા માટે પણ ઉત્સાહિત નથી છતાં કથાનાયક વતન આવે છે. માને દવાખાનામાં જોઈ ઘેર થોડા આરામ માટે જાય છે ત્યાં જ મિત્ર હેમાંગ સમાચાર આપે છે કે મા ગઈ ! નાયકની હુંફ વચગાળામાં માને ઓછી થયેલી. નાયક ઋજુને ફોન કરે છે કે – ‘આ વખતે ધક્કો નથી પડ્યો.’ આ આખી વાર્તામાં ઝિલાયેલા સંવેદનપટુ નાયકનો બળાપો છે. બળાપાભર્યો વ્યંગ છે. તેથી દીવાન ઠાકોર એમ લખે છે કે – ‘નાયકને માતાના મૃત્યુનો એ આઘાત લાગવો જોઈતો હતો તે લાગ્યો નથી.’ એ નાયકને અન્યાય કરતું નિરીક્ષણ છે. વાર્તાલેખકનું વિધાન – ‘મને હજી મમ્મીના મૃત્યુનો આઘાત હજુ અનુભવાતો ન’તો’ એવું લખે છે તે આવા નિરીક્ષણ તરફ ખેંચી જાય છે.

પણ હકીકતે એકાએક આવેલા આઘાતજનક સમાચારથી એ ડઘાઈ ગયો છે. તેથી એ આવું વિચારે છે. સામાજિક વાસ્તવની છાપાળવી વિગતોમાંથી વાર્તાક્ષણ ખોળી કાઢી એનું ઉત્કટ આલેખન કરતી આ વાર્તા મને નોંધપાત્ર લાગી છે.

‘પાન ખાએ’ સંગ્રહની સરસ વાર્તા છે. એક નાની અમથી જાતકવાત મનમાં કેવો કોલાહલ જગવે તેની વાર્તા છે. વૃદ્ધ પતિએ એકલા પાન ખાધું અને કાયમ સજોડે ખાતા એવા એક નાનકડા, સ્થૂળ રહસ્યની આસપાસ વાર્તાને ઊભી કરી, વાચકોને અને પાત્રોને ટટળાવી વાર્તાને આગળ વધારતી પ્રયુક્તિ નોંધપાત્ર છે. આજે પતિએ એકલા પાન કેમ ખાધું ? કેમ કહ્યું નહીં ? એમાં ડૂબી જતી વૃદ્ધાનું ચિત્ર સ્પર્શે છે. એમાંય એક તબક્કે તો વાચકો રહસ્ય જાણી ચૂકે અને મોટા ભાગનાં પાત્રો એનાથી અજાણ હોય એવી નાટ્યાત્મકતા પણ રસપ્રદ છે. નાની અમથી સહિયારી મધુર સ્મૃતિમાંથી કોઈ ટાળી દે ત્યારે થતા અજંપાનો કાળઝાળ બળાપો કેવો ખૂંચે તેની વાર્તા છે. સ્થૂળ રહસ્યને રમાડીને વાર્તાને માનવમનના ઊંડા સંચલનો ભણી શી રીતે લઈ જઈ શકાય તેનો આ વાર્તા આબાદ નમૂનો છે.

વણછી’ વાર્તા આરંભમાં જનરેશન ગેપની વાર્તા લાગે. લગભગ પિતાની દરેક વાતે વિરોધ કરવામાં ગૌરવ અનુભવતો અભય, પિતાના મૃત્યુ પછી એમની ઇચ્છા નહોતી છતાંય બેસણું રાખે, પિતાએ વાવેલાં વૃક્ષ કપાવે. લાગે કે લેખક નવી પેઢીની ભોગવાદી દષ્ટિ સામે પિતાની આનંદસભર જીવનદષ્ટિને અથડાવે છે. એ દ્વારા જાણે નવી પેઢીને ઓછી આંકે છે. પણ ના વાર્તા એવી પક્ષિલ નથી, કારણ કે વાર્તા જેના કથનકેન્દ્રમાં રજૂ થઈ છે તે અભયની પત્ની સસરાની જીવનદષ્ટિની ચાહક હતી ! તેથી નવી પેઢીનાં બેઉ પ્રતિમાનો અહીં છે. વાર્તા આરંભથી અંત સુધી હઠીલાં પાત્રોને બતાવતી હોઈને

ઉત્કટ બની છે. વાચકને વેગળો મૂકીને વાર્તા આગળ નથી ચાલી જતી.

‘પાણી’ વાર્તામાં મધ્યમવર્ગીય, પેટીબુર્જવાની માનસિકતાની વાર્તા છે. વિસ્તારમાં પાણી ભરાય છે ત્યારે કમ્પાઉન્ડવૉલ તોડી રાહત મેળવવા ઇચ્છતા સોસાયટીના રહીશોને એ વૉલ પાછળની ઝૂંપડપટ્ટીની શી હાલત થશે એનો વિચાર સુધ્ધાં નથી આવતો ! આમ, નર્વા સંવેદનહીન સ્વકેન્દ્રી ટોળાં વચ્ચે સંવેદનશીલ નાયકને મૂકીને કટોકટીપૂર્ણ ઘટનાનું આસ્વાધ નિરૂપણ થયું છે. આ અને અન્ય વાર્તાઓમાં ઊંડીને આંખે વળગતી સામાજિક નિસબત પણ ગુજરાતી વાર્તામાં જવલ્લે જ નજરે પડે છે.

‘જરાક અમથી વાત’ એ નવલકથા લેખકની વાર્તા છે તેથી સ્વાભાવિકપણે લાંબી છે ! સન્માનિત લેખકને એક અજાણ્યા નંબર પરથી ઓળખીતા અવાજવાળો ફોન આવે છે. જેમાં સન્માનના દિવસે મળીશું એમ કહે છે પણ નાયક ફોન કરનારને ઓળખી શકતો નથી., આ ફોન, ફોનવાળી ફરતું રહસ્ય નાયક અને તેની પત્ની મીતા માટે રહસ્ય બની રહે છે. જ્યારે એ પહોંચે છે સ્થળ પર ત્યારે જાણે છે કે આ તો પેલી તોફાની, વાર્તા લખતાં શીખવાડો કહેતી સ્ટુડન્ટ માયા છે ! એ વળી પાછી જતી વખતે મમરો મૂકતી જાય છે ‘સર... શું કરે છે પેલી નિશા ? તમારી ખાસ !?’ આ સવાલ ક્ષણ બે ક્ષણ પ્રસન્ન દંપતીને કેવા વિવશ મૂકી શકે ! પછી મીતાના આશ્વાસનથી વળી પાછી ગાડી ધરમપુરના ધોધ તરફ વળે છે. રહસ્યને માવજતથી સ્ફોટ સુધી લઈ જવામાં લેખકને ફાવટ આવી ગઈ છે તેથી એમની વાર્તાઓમાં વાચકને કુતૂહલ જકડી રાખે છે.

‘તરજ અંજાની’ વાર્તા તમને સુરેશ જોષીની ‘વિદુલા’ની વિષાદસભર છતાં સતત જીવવા મથતી નાયિકાની યાદ આપશે. જ્યાં ત્યાં વિખરાઈ જઈને પણ જીવનના વિવિધ અનુભવો વચ્ચેથી પોતાની જાતને શોધવા મથતી મુગ્ધાનું ચિત્ર એની રૂમ પાર્ટનર દ્વારા અને મુગ્ધાના સંગીતકાર મિત્ર દ્વારા ભાવકના મનમાં અંકાઈ જાય છે. એક દિવસ આદિવાસી મેળામાં મિત્રો સાથે ગયેલી મુગ્ધાથી ભાંગ વધુ પી જવાતાં પોતાના જીવનનાં કેટલાંક રહસ્યો બોલી પડેલી અને પેલા લબાડોએ બધું

રેકોર્ડ કર્યું. તેથી છેતરાયાનો અનુભવ થતાં જ હોસ્ટેલ છોડીને ચાલી ગઈ ! જોકે, મુગ્ધાનું જે ચરિત્ર ઊભું થાય છે એમાં આ પ્રકારની છેતરપિંડી પણ એના નવા અનુભવોનો એક ભાગ જ હોઈ શકે, એટલા માત્રથી એ પલાયન કરી નાંખે એ સહમત ન થઈ શકે તેવું વનાર્તાના પૂર્વાર્ધમાં એનું કાઠું છે. તેથી મુગ્ધાના પાત્રાલેખન સંદર્ભે વાર્તાનો અંત ફિસ્સો રહી જાય છે. એ છોડી જાય તે સંભવ છે પણ આટલા અમથાં નાના અનુભવથી છોડે તે ગળે ઊતરતું નથી. એક પોતાની શરતે જીવતી નાયિકાને વાર્તાકારે અંતે થોડો અન્યાય કર્યો નહિતર યુવાપેઢીનું એક સબળ પાત્ર મળત.

‘ના ના, તું કહે એમ જ’ ગાઢ સંબંધ વચ્ચે પણ રૂઢ માનસિકતાના કારણે રહી જતું સેઈફ ડીસ્ટન્ટ કેવું પીડતું હોય છે તેની વાર્તા છે. રહસ્યને રમાડે છે. જોકે વાર્તાના પ્રારંભથી અહીં રહસ્યની ગંધ આવી જાય છે તેટલી નબળી આ વાર્તા તો છે જ. પ્રસંગાયોજન વાર્તાકળાનું અગત્યનું ઘટક છે તે અહીં સચવાયું છે. અહીં મોટો પ્રશ્ન ‘સમય’નો છે. આ...ટ...લો લાંબો સમય સાથે રહ્યા પછી એની આ આભડછેટની ખબર નાયકને ન પડે એ આશ્ચર્યજનક છે. આપણે ત્યાં સંબંધોની શરૂઆત જ ખાણીપીણી તેમજ અરસપરસના ઘેર આવનજાવનથી થતી હોય છે. તેથી સવર્ણ મિત્રના આવા વ્યવહારની ગંધ નાયકને આજ લગી ન આવી તે અસ્વાભાવિક લાગે છે.

‘ધુમ્મસ’ ફાઈન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીના નાકે પુસ્તકોની લારી ચલાવતા, થોડું ભણેલા માણસની સંવેદના વ્યક્ત કરે છે. વિષય સરસ છે. સામે મૂક્યો છે એક ધૂની કળાપ્રેમી યુવાનને. વાર્તાને કોઈ સશક્ત ક્ષણ સુધી લેખક નથી લઈ જઈ શકતા. પ્રચુર રંગદર્શી અંત એને ધૂમકેતુકાલીન વાર્તા બનાવી દે છે. ‘એક પંખી ન’તું’ કદાચ અહીં ભૂલમાં સમાવેલું રૂપકયોજનવાળું ગદ્યકાવ્ય છે. એનો અનુભવ નથી. ‘ફરી એકવાર’માં રેલવે સ્ટેશને રહેતા વૃદ્ધ દંપતીની કરુણ સ્થિતિનું રસપ્રદ આલેખન થયું છે. ‘હર્ષદરાય’ વાર્તા સંકુલ વ્યક્તિત્વનું રેખાચિત્ર બનીને રહી જાય છે.

‘લૂ’માં ઓછી કમાણીવાળા મુસ્લિમ યુવાનો કઈ
(અનુસંધાન પૂ. ૨૯મે પાને)

વિસ્મયનું વિસ્મય

દલપત ચૌહાણ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ૧૯૮૦ પછીના સમયમાં અનુઆધુનિક સાહિત્ય પ્રવાહ અવતર્યો. આ પ્રવાહમાં દલિત સાહિત્યનું અવતરણ થયું. તેમાં દલિત વાર્તા પ્રગટ થવા લાગી. આ પૂર્વે “દલિત વાર્તા” એવી સંજ્ઞા / નામકરણ સાથે કોઈ દલિત વાર્તા પ્રકાશિત થઈ નહોતી. વીસમી સદીના ચોથા દશકમાં ગાંધીજીની અસર તળે દલિત જીવન, પાત્રો, પરિવેશ, ઘટના વિશેષ અને દલિત સંવેદનાને સ્પર્શ કરતી કેટલીક વાર્તાઓ પ્રકાશિત થઈ. જે ગાંધીયુગના સાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ થયેલ. વીસમી સદીના નવમા દશકની શરૂઆતમાં અનુઆધુનિક સમયના પગરણ સાથે ગુજરાતી વાર્તાનું વળું બદલાયું અને વાર્તા પરંપરિત પરિવેશમાં પાછી ફરી. તેમાં દલિત વાર્તાએ પોતાની આગવી રીતે યોગદાન આપ્યું અને ‘દલિત વાર્તા’ નામજોગ પ્રકાશિત થવા લાગી. સામયિકોએ દલિત વાર્તા પ્રકાશન ઉપરાંત દલિત વાર્તા / સાહિત્યના વિશેષાંકો પ્રકાશિત કર્યાં. ‘ચાંદની’ પાક્ષિક (અંક ૭-૨-’૮૭) વિશેષાંક – ‘દલિત સાહિત્ય અને દલિત ચેતના’, ‘નયામાર્ગ’ પાક્ષિક (અંક. ૧૬ ઓક્ટો. ’૯૦), પ્રતિબદ્ધ વાર્તા વિશેષાંક, ‘તાદર્થ’ માસિક (અંક જૂન ૧૯૯૪), દલિત સાહિત્ય વિશેષાંક, ‘|| વિ ||’ માસિક (અંક જુલાઈ ૧૯૯૫); ગુજરાતી દલિત વાર્તા વિશેષાંક, ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ માસિક (અંક વિશેષાંક ૧૨); દલિત સાહિત્ય વિશેષાંક, ‘સમાજમિત્ર’ માસિક (અંક એપ્રિલ ૧૯૯૮); દલિત વાર્તા વિશેષાંક, ‘હયાતી’ ત્રૈમાસિક (અંક : માર્ચ ૧૯૯૯); દલિત વાર્તા વિશેષાંક, દલિત ચેતના માસિક (નવે.-૨૦૧૩) દલિત વાર્તા વિશેષાંક અને (અંક નવે. ૨૦૧૦); દલિત વાર્તા અને વાર્તા આસ્વાદ વિશેષાંક, ‘જલારામદીપ’ માસિક (અંક : જુલાઈ ૨૦૧૧); ભારતીય દલિત વાર્તા વિશેષાંક વગેરેએ દલિત વાર્તાને પ્રકાશિત કરી પ્રોત્સાહન પૂરું પાડેલ.

ડિસે.-૧૯૮૭માં “ગુજરાતી દલિત વાર્તા” (સં.

મોહન પરમાર – હરીશ મંગલમ્) સંગ્રહ, “દલિત ગુજરાતી વાર્તા-૧૯૯૫” (સં. અજિત ઠાકોર, રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજા), “પ્રતિનિધિ દલિત વાર્તા”-૧૯૯૭ (સં. હરીશ મંગલમ્), “વણબોટી વારતાઓ”-૨૦૦૦ (સં. દલપત ચૌહાણ), “દલિત વાર્તાસૃષ્ટિ”-૨૦૦૫ (સં. મોહન પરમાર), “વાર્તાલોક”-૨૦૦૮ (સં. હરીશ મંગલમ્ અને અન્ય), “ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાઓ”-૨૦૦૯ (સં. દલપત ચૌહાણ) અને “વિસ્મય”-૨૦૧૬ (સં. મોહન પરમાર) આમ આઠ જેટલા દલિત વાર્તાસંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. ઉપરાંત ૬૫ જેટલા વ્યક્તિગત વાર્તાસંગ્રહ તો ખરા જ.

પહેલા દલિત વાર્તાસંગ્રહ ‘ગુજરાતી દલિત વાર્તા’ પંદર વાર્તાકારો સાથે પંદર વિવેચકોના લેખ અને સંપાદકીય નોંધ, ગુજરાતી દલિત વાર્તા-૧૯૯૫માં “ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય પોતીકો અવાજ પામવાની મથામણ (અજિત ઠાકોર)”, “ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાઓ”માં “દલિત વાર્તા નક્કર પરિણામ” (દલપત ચૌહાણ) અને “વિસ્મય”માં દલિત વાર્તા : ગુજરાતી સાહિત્યની મૂલ્યવાન ધારા (મોહન પરમાર) વગેરે લેખ દલિત વાર્તા વિશેની મૂલ્યવાન સાહિત્યિક સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

* * *

“વિસ્મય” દલિત વાર્તા સંપાદન (સંપાદક : મોહન પરમાર)માં પાંત્રીસ દલિત વાર્તાકારોની, તથા જે દલિત વાર્તાકારોની વાર્તાઓ આ સંપાદનમાં સમાવી શકાઈ નથી, તેવા દશ વાર્તાકારોની વિશેષ નોંધ લેવાઈ છે. જોસેફ મેકવાન, પ્રવીણ ગઢવી જેવા વાર્તાકારો વીસમી સદીના નવમા-દશમા દશકમાં વાર્તા નહોતા લખતા જેથી તેમને શરૂઆતના વાર્તાસંગ્રહોમાં સ્થાન મળ્યું નહોતું તે પણ જણાવ્યું છે.

સંપાદકશ્રીના વિસ્તૃત સંપાદકીય લેખ પરથી જણાય છે કે સંપાદકે બારસોથી વધારે વાર્તાઓનું અધ્યયન કર્યું છે. જેમાંથી પાંચસોથી વધારે વાર્તાઓ

દલિત વાર્તાઓ તરીકે અલગ તારવી છે. તેમાંથી બસો સોળ વાર્તાઓ પસંદ કરી, પંચાવન દલિત વાર્તાઓને સંપાદનમાં સમાવી છે. આ પંચાવન વાર્તાઓના વાર્તાકારોના સરનામાં અને સર્જન વિશે જરૂરી નોંધ આલેખી છે. ખ્યાત, અલ્પખ્યાત એવા તમામ દલિત વાર્તાકારોની નોંધ લેવાઈ છે. આમ સમગ્ર રીતે જોઈએ તો આ સંગ્રહ - 'વિસ્મય', દલિત વાર્તાઓનું સરવૈયું ગણી શકાય.

* * *

શિરીષ પંચાલે દૈનિક 'ગુજરાત મિત્ર' (સુરત) તા. ૯, ૧૧ના તેમના લેખ ગુજરાતી દલિત વાર્તા એક ઐતિહાસિક સંકલનમાં નોંધ્યું છે.

“કોઈ પણ જમાનામાં સાહિત્ય પર કોઈ એક વર્ગનો ઈજારો ન હોવો જોઈએ, એને કારણે સાહિત્ય વિભાવના બિંબાઢાળ બનવા માંડે છે. અને અનુગામી સાહિત્યકારો એ પ્રમાણે રચના કરવા માંડે છે. (વિ.પા. ૧૪, ૧૫)

આમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અત્યાર સુધી ચોક્કસ જાતિઓનો ઈજારો હતો અને સ્થગિતતાનાં જે અંધાણ વર્તાતાં હતાં, તેમાં દલિત સાહિત્યકારોએ પહેલાં પદ્ય અને ત્યારબાદ ગદ્યનું નિરૂપણ કરી સાહિત્ય પ્રવાહની સ્થગિતતાને તોડી, પ્રવાહિત કરી. દલિત સાહિત્યમાં યથાર્થ જાતવજાઈ સાથેનું ગ્રામિણ દલિત જીવન, દલિત સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને જાતીય સત્તામણીની સમસ્યાઓ, આભડછેટ, જાતિઓ જાતિઓ વચ્ચેનું સામાજિક અંતર અને ઊંચ-નીચ, માનવીય-અમાનવીય સંબંધોનું આલેખન. જે સાહિત્યમાં સ્થાન નહોતું પામ્યું તે સઘળું સાહિત્યમાં દેખાવા લાગ્યું. વાર્તા - દલિત વાર્તા ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય ધારા તરીકે ઊભરી આવી. ચોક્કસ જાતિઓનું વર્ણવ તૂટ્યું. એમ તો ન થયું પરંતુ સમાજની ઉપેક્ષિત જાતિઓ સાહિત્યને અંકે કરવા લાગી. તમામ જાતિના સાહિત્યકારો લખવા લાગ્યા. સાહિત્યના પાયામાંથી નવરચના થવા લાગી. પરિણામે નવીન માપદંડ - માનદંડ અને વિવેચન પદ્ધતિમાં બદલાવની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. સાહિત્યકારનું કાર્ય સાહિત્ય અને સમાજોની તમામ ગતિવિધિઓનું નિરીક્ષણ કરતા રહી સર્જન કરવાનું

છે તે વાતનો સ્વીકાર થયો.

* * *

અત્રે સમાવાયેલ દલિત વાર્તા વિશેના લેખ અને પંચાવન દલિત વાર્તાઓ - સાડત્રીસ વાર્તાકારોની વાર્તાઓનું વિહંગાવલોકન કરતાં દલિત વાર્તાના કેટલાંક અગત્યનાં તારણો, વાર્તા વહેણ, વર્ણાંકો અને સ્થિત્યાંતરની વિશદતાથી કરેલ મોજણી અંગે વિગતો મળી આવે છે.

દલિત વાર્તાનાં લક્ષણ, દલિત પરિવેશ વિશેષ, દલિત વિભાવના, તળભાષા, ભાષા-સંવાદ, વિષયભેદ, સમાનતા, સમસ્યાઓના સમાધાન, કલ્પન, પ્રતીક, આર્થિક-સામાજિક-ધાર્મિક શોષણ, જાતિય શોષણ, દલિત-અદલિત સમાજ વચ્ચેની સમસ્યાઓ વગેરેને આલેખમાં સુંદર રીતે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. વાર્તાકારો અને વાર્તાઓની છણાવટ કરી, તેમાંથી ઊભરી આવતાં તારણો દર્શાવી, આ વાર્તાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાનું સ્થાન અંકે કરી શકી છે કે કેમ ! તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વાર્તાઓનાં પ્રથમ દષ્ટિએ ઊપસી આવેલ લક્ષણો એમણે સહજતાથી દર્શાવી આપ્યાં છે.

(૧) દલિત દ્વારા કરાયેલ ઉપકાર સામે અદલિતના અપકારની વૃત્તિ, અસહિષ્ણુતા, ધિક્કાર, અપમાન, આર્થિક ગરીબાઈને લીધે દલિતોનું જાતીય અને શારીરિક શોષણ. જેના પરિણામે ઉપસ્થિત થતી પરિસ્થિતિઓ, સમસ્યાઓ અને તેના સમાધાનને યથાયોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં નિરૂપણ. ઊભય પક્ષે ઉદ્ભવતા અવૈધ શારીરિક સંબંધોની માવજત સહ છણાવટ.

(૨) ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક અને રૂઢિગત માન્યતાઓ અને તેના પાલન - પરંપરાઓને લીધે થતું શોષણ.

(૩) દલિત જીવન - પરિવેશને યથાયોગ્ય રીતે નિરૂપિત કરવાં.

(૪) દલિત વાર્તાઓની રચનારીતિમાં નવીન પ્રયોગશીલતા, ગુજરાતના જુદાજુદા પ્રદેશ વિશેષની લોકબોલીઓ - જેમાં ખાસ કરીને દલિત સમાજની બોલીઓનો સબળ અને યોગ્ય રીતે ઉપયોગ. સંવાદ રચનામાં કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગોનો યોગ્ય સ્થળે ઉપયોગ.

(૫) વાર્તામાં જુદાજુદા કથનકેન્દ્ર રચી (હું, આત્મકથાનાત્મક, ત્રીજો પુરુષ કથન કેન્દ્ર) લખાયેલી વાર્તાઓ.

(૬) દલિત ઘટનાતત્ત્વ સાથે દલિતચિત્તના અસંપ્રજ્ઞાત વ્યાપારોનું આલેખન, ઘટનાનું સાંગોપાંગ જે-તે સ્થિતિમાં પ્રસ્તુતિકરણ, તેનું વાર્તામાં નિર્વહન, સંયોજન-ચુસ્તતા, પ્રતીકાત્મકતા અને પ્રતીક પસંદગી, અનુરૂપતા, અનુકૂળતા અને યોગ્ય વિચાર.

(૭) અદલિત સમાજનો દલિતો પ્રત્યેનો અને દલિત સમાજનો અદલિત સમાજ પ્રત્યેનો પ્રછન્ન રોષ, ધિક્કાર, ભેદભાવ, આભડછેટ વગેરેનું બદલાતું જતું સ્વરૂપ રચનાને નવો દિશાનિર્દેશ કરે છે.

(૮) તટસ્થ - યથાર્થ નિરૂપણ, લાઘવ, ચમત્કૃતિઓ, ભાવ-અભાવ, માનવીય સંવેદના અને દલિત સંવેદના, વ્યંજના સમભાવ, પૂર્વગ્રહ વગેરે ધ્યાનમાં રાખી દલિત વાર્તાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે.

(૯) દલિત વાર્તાની (કેટલીક વાર્તાઓમાં) મુખરતા, આકોશ, અતિ માહિતી, વિવિધતા હોવા છતાં વિષયની એકરૂપતા, અપાતા ઉપાલંબ, વાર્તાઓની એકસરખી માવજત વગેરેને લીધે વાર્તા - વાર્તાકલાને ક્યાં ક્યાં સારી માઠી અસરો થઈ છે, તે અહીં તારવી શકાય છે.

આ આલેખનમાંથી નીપજી આવેલ તારણો દલિત સાહિત્યના ગદ્યના સૌંદર્યશાસ્ત્રના માનદંડ-માપદંડના આવિષ્કાર માટે ઉપયોગી નીવડે તેવાં છે. સામાન્ય રીતે દલિતકથા / ગદ્ય સાહિત્યમાં જોઈએ તો -

૧. કથા ઘટક કે ઘટના વિધાનમાં મૂળગામી પરિવર્તન આવ્યાં છે. રચનારીતિ પરિવર્તન, વિષય પરિવર્તન સાથે જે સમાજનાં પાત્રો ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમાં અવતર્યાં નહોતાં, તેની સાથેની ઘટનાઓની નોંધ લેવાઈ નહોતી, તે સઘળું અહીં અંકે થયું છે. (કેટલુંક બાકી છે.)

૨. દલિતોની લોકબોલીઓને ક્યારેય સાહિત્યમાં હિસ્સો બનવાનો લાભ મળ્યો નહોતો, તેવી દોતોર પંથકની બોલી, ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત, ભાલ પ્રદેશ, દક્ષિણ ગુજરાત, ચરોતર પ્રદેશ, સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક પ્રદેશોની બોલીઓને સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું. અને

ક્યારેક સંવાદ આલેખનમાં તો ક્યારેક સંવાદ અને વર્ણનમાં પણ લોકબોલીના પ્રયોગ થયા.

૩. સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક પરિવેશ / પરિબળોનો સાહિત્યમાં સીધો જ પ્રવેશ થયો. જેથી મનોવૈજ્ઞાનિક માપદંડ અને સમાજશાસ્ત્રીય માપદંડથી સાહિત્યને ચકાસવાની પદ્ધતિ અમલમાં આવી.

૪. બૌદ્ધની જાતકકતાઓ, પંચતંત્રની કથાઓ, ઈસપની બોધ કથાઓ અને બાઈબલની નીતિકથાઓમાં ચોક્કસ પ્રકારનો બોધ છુપાયેલો છે તે જ રીતે દલિત કથા સાહિત્યમાં સ્ફુટ થતા માનવતા પૂર્ણ છૂપાં તારણો દલિતો પ્રત્યેના અત્યાચાર પ્રગટ કરે છે જે ન થવું જોઈએ કે ન હોવું જોઈએ તેવો પ્રછન્ન સંદેશ નિહીત છે.

૫. અત્યાર સુધીના લલિત સાહિત્યના કહેવાતા કલાકીય માપદંડ તેના કેટલાક નિયત કરાયેલ સૌંદર્યના માપદંડથી ગ્રસિત છે. જે દલિત સાહિત્યને માપવા અપૂરતા છે.

* * *

અહીં અનિલ વાગેલાની વાર્તા 'ઓછાચો'થી હસમુખ વાઘેલાની વાર્તા 'ઝોળ' સુધીની વાર્તાઓ અને લેખકોને સમાવવામાં આવ્યા છે. સંપાદક લેખ લખીને વાર્તાઓની, તથા લેખકની દલિત વાર્તામાં કરાયેલ કામગીરીની વિશદતાથી છણાવટ કરવામાં આવી છે. અને તેના આધારે અત્રેના લેખમાં તારણો અને તથ્યોને ઉજાગર કરવામાં આવ્યાં છે. જેથી આ વિશે વધારે છણાવટ કરવી અસ્થાને લાગે છે. આ વાર્તાઓને અહીં કેમ સ્થાન મળ્યું, દલિત વાર્તા તરીકે એની શી મહત્તા છે. દલિત વાર્તાના માનદંડ-માપદંડ પ્રસ્થાપિત કરવામાં તે કેટલે સુધી ઉપયોગી થઈ શકે છે. એની વિગતવાર ચર્ચણા થઈ છે.

વળી મહત્ત્વનું પાસું એ રહ્યું છે કે તેમાં જાણીતા દલિત વાર્તાકારોની જુદીજુદી ભાત પાડતી વાર્તાઓ પ્રગટ થઈ. નવા અને સક્ષમ વાર્તાકારોને પ્રકાશમાં લાવવાનું કામ કર્યું. અને ચયન થયેલી વાર્તાઓ વિશે દલિત વાર્તાની વિભાવનાની ચર્ચા થઈ. ઉપરાંત આ ચર્ચામાં અગાઉ પ્રકાશિત થયેલા દલિત વાર્તા સંપાદનોને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂલવવામાં આવ્યાં. જે વાર્તાકારોની વાર્તાઓ

અહીં પસંદગી પામી નથી, તે વાર્તાકારો આ વાર્તાકારો કરતાં નબળી રચનાઓ કરતા હશે તેમ માનવાને કોઈ કારણ નથી જ. એટલે કહી શકાય કે સંપાદક જ્યારે સંપાદન કરે ત્યારે તે પોતાની આગવી સૂઝ-સમજ, પસંદગી અને વાર્તાકલાના માપદંડને ધ્યાનમાં રાખીને પસંદગી કરે છે. આ સંદર્ભે કોઈ ટિપ્પણી યોગ્ય નથી.

અને છેલ્લે, સંપાદકશ્રીએ “દલિત વાર્તાનો પ્રારંભ સંપાદનથી થયો છે (પા. ૧૩)”, “ગુજરાતી દલિત વાર્તા દલિત વાર્તાનું પ્રારંભભિદ્ધ છે. (૧૩ પા.)”, “મોહન પરમાર અને હરીશ મંગલમે દલિત વાર્તાકારો પાસે વાર્તાઓ લખાવી (પા. ૧૩)”, ૧૯૮૭ની આસપાસ જે વાર્તાઓ લખાતી હતી, તે સીમિત ચોકઠામાં પુરાયેલી

હતી. (પાન ૫૨, ૫૩), ગુજરાતી દલિત સાહિત્યમાં કવિતાની જગ્યાએ હવે દલિત વાર્તા લખવાનાં ચક્રો ગતિમાન થયાં (પા. ૧૫), જેવાં વિધનોથી બચવા જેવું હતું.

* * *

અને સમગ્રરીતે આ સંપાદન વિશે કહેવું હોય તો અગાઉ કહ્યું છે એમ આ સંગ્રહ દલિત વાર્તાનું આજસુધી (૨૦૧૬) સુધીનું સરવૈયું છે. દલિત વાર્તા વિશેની વિભાવના અને માનદંડ – માપદંડની ખરાઈ કરી આપે છે. અને દલિત સૌંદર્યશાસ્ત્ર રચનાનો માર્ગ મોકળો કરી આપે છે. સંપાદક શ્રી આ સંગ્રહ માટે અભિનંદનના અધિકારી છે.

(અનુસંધાન પૃ. ૪૧નું ચાલુ)

છે સાવ. કવિ વિષયને જે રીતે ગ્રહણ કરે છે અને વિષયનું વિભાવન જે રીતે કરે છે તે તત્કાલીન ગુજરાતી કવિતામાં તદ્દન નવું છે. જેને આપણે આધુનિક સંવેદના કહીએ તે એમાં અલપઝલપ દેખાં દે છે, પહેલીવાર.

આ ત્રણે કાવ્યોમાં અગાઉની રચનાઓમાં જોવા મળતો હતો તેવો રંગદર્શી અભિનિવેશ નથી. કવિ એનાથી કેટલા ઊંચા રૂંટાય છે એ દર્શાવવા, આ કવિની, એ જ વિષયને લગતી એકેક પૂર્વરચના પણ ટાંકી છે સાથે. એથી બેય રચના વચ્ચેનો ભેદ તરત સ્પષ્ટ થાય છે. પરંપરાગત ગીતસ્વરૂપમાં હોવા છતાં ‘તડકો’ની અભિવ્યક્તિ ઘણી વિલક્ષણ છે. એમાંનાં કલ્પનો વિશિષ્ટ છે. કાવ્યભાષા પણ સરળ રહીનેય સંકુલ બને છે. ‘કલાકોથી’ અને ‘ઝરઝર’ એક જ વિષયનાં કાવ્ય હોવા છતાં સામસામા છેડાનાં છે.

‘ઝરઝર’માં છે એવી સૌંદર્યદષ્ટિ ‘કલાકોથી’માં નથી. ‘માઘની પૂર્ણિમા’ કાવ્ય તો એના શીર્ષકથી કોઈ લયમધુર ગીત કે છંદોબદ્ધ સોનેટની અપેક્ષા જગાડે. પણ ત્રીજી પંક્તિથી જ બધી અપેક્ષા તૂટી પડે છે કડડભૂસ. આ કાવ્યમાં પણ ચંદ્રના પરંપરાગત સંકેતોનો સાવ છેદ ઊડી ગયો છે. આ કાવ્યમાં પણ વિષયદષ્ટિ અને ભાષાભિવ્યક્તિ બંનેમાં આવેલું પરિવર્તન સ્પષ્ટ જણાશે.

આમ, વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં, ગુજરાતી કવિતામાં જે આધુનિક સંવેદના પ્રગટવા લાગી એના કંઈક અણસારા જે-જે કવિઓની કવિતામાં દેખાયા તેમાં નિરંજન ભગતનાં આ ત્રણ કાવ્યો ભૂલ્યાં ભુલાય એવાં નથી.

[પૂરું કર્યું : ૭ મે ૨૦૧૮, રવીન્દ્ર જયંતી]

નિરંજન ભગતનાં ત્રણ કાવ્યો

રાજેશ પંડ્યા

નિરંજન ભગતનાં ત્રણ કાવ્યો વિશે થોડીક વાત કરવી છે અહીં. તમને થશે કે ક્યાં હશે આ ત્રણ કાવ્યો ?

‘આપણો ઘડીક સંગ’, ‘હું તો બસ ફરવા આવ્યો છું’ અને ‘હાથ મેળવીએ ?’

કે, ‘તને કે સ્વપ્નોને’, ‘હે મૃત્યુ’ અને ‘રે પ્રીત ?’

કે પછી, ‘પારેવાં’, ‘કરોળિયો’, ‘મોર ?’

કે, ‘તારી તે લટને લેરવું ગમે’, ‘સાંભળું તારો સૂર’ અને ‘હરિવર મુજને હરી ગયો’

કે, ‘ચલ મન મુંબઈનગરી’, ‘આધુનિક અરણ્ય’ અને ‘પાત્રો ?’

ના. આમાંથી કોઈ નહીં. નિરંજન ભગતની કવિતા વિશે કોઈને કંઈ કહેવું હોય છે ત્યારે આ કાવ્યોની જ વધુ વાત થતી હોય છે. એટલે આ કાવ્યો નહીં જ. એ સિવાયનાં ત્રણ કાવ્યો. ‘તડકો’, ‘કલાકોથી’ અને ‘માઘની પૂર્ણિમા.’ આ ત્રણ કાવ્યોની વાત કરવી છે, આજે.

ચારેકોર ઉનાળાના તાપે અજગરભરડો લીધો છે. આવા વર્તમાનમાં ‘તડકો’થી શરૂઆત કરું.

તગતગતો આ તડકો

ચારેકોર જુઓને કેવી ચગદઈ ગઈ છે

સડકો !

કહો ચરણ ક્યાં ચાલે ? એણે એક ન રાખ્યો રસ્તો,

ઘણું હલાવા હવા મથે પણ તસુય તે ના

ખસતો,

અહીં ધરતી પર નક્કર જાણે ધાતુ શો

તસતસતો

સાવ અડીખમ પડ્યો, કશેયે જરીક તો કોઈ

અડકો !

જિંદીજનનું મન પણ જેની પાસે લાગે હળવું,

વૈદેહીના ધનુષ્યને પણ રામ કને તો ચળવું,

ગિરિ ગોવર્ધનનેયે ટચલી આંગળી ઉપર

ઢળવું,

પણ આને ઓગાળી દેવા કોણ મેલશે

ભડકો ?

[છંદોલય, પુ. મુ. ઇ. ૨૦૦૮, પૃ. ૧૫૪]

કાવ્યની પહેલી પંક્તિમાં કવિ તડકાની ઓળખ કરાવે છે, આંગળી ચીંધી : ‘તગતગતો આ તડકો.’ આમ કહેવામાં તડકાનો વિશેષ આગળ તરી આવે છે. માત્ર ‘...આ તડકો’ એટલું કહેવાથી એની વિશેષતા સૂચવાતી નહોતી. એટલે કહેવું પડ્યું ‘તગતગતો આ તડકો.’ ખૂબ તડકો, આકરો તડકો, ધોમ તડકો એમ કહી શકાય. પણ એ તો વાતચીતમાં. કવિતામાં કહેવું હોય તો જુદી રીતે કહેવું પડે. આ જુદાપણું પહેલી જ પંક્તિમાં જ જડે : ‘તગતગતો આ તડકો.’

આ નાનકડી પંક્તિનો જાદુ કંઈ જેવોતેવો નથી. એમાં ‘તગતગતો’ વિશેષણ દ્વારા જે કહેવાયું તે બીજી કોઈ રીતે કહી ન શકાત. તગતગતો એટલે તેજલો. આંખ આંજી નાંખે એવો. જે આંખ તડકો જુએ એ આંખમાં જ વાગે એવો તેજ, ધારદાર. પહેલાં આંખ અંજાય, પછી કાન સરવા થાય અને રવાનુકારી પકડાય. તગ-તગ-તો (તગ) તગતોનો જ રવ પછી તડકોમાં રેલાય, પછી પૂરી પંક્તિમાં ફેલાય : ‘ચારેકોર જુઓને કેવી ચગદઈ ગઈ છે સડકો !’ ત્યારે માલૂમ થાય કે કોઈ મહાનગરની, અરીસા જેવી ચકચકતી આસ્ફાલ્ટ સડક પરથી, ખરાબપોરે, પરાવર્તિત થાય છે તડકો. એટલે જ તો એ તગતગતો જણાય છે. જેમ આંખથી જોવાતો તડકો આંખને જ આંજી દેતો’તો એમ સડક પરથી પરાવર્તન પામતો તડકો સડકને જ ચગદી નાંખે છે. કોઈ એક જ સડક નહીં, અહીંતહીં બધે જ બધી સડકોને ચગદી નાંખે છે ચારેકોર જુઓને...

આ 'ચારેકોર જુઓને' શબ્દો ઘણા અર્થવ્યંજક છે. એક કોર જોતા'તા ત્યાંય તગતગતો તડકો આંજી નાંખતો'તો. તો પછી ચારેકોર કેમ જોઈ શકાય ? ને ચારેકોર જોતી વખતે આંખનું શું થાય, તે '....જુઓ ને !' આ જુઓ પછીના 'ને'નો કાકુ કાનમાં ઊંજવા જેવો છે. નરસિંહ ભગત કહેતા 'નીરખને' તેમ નિરંજન ભગત પણ કહે છે, 'જુઓને.' નીરખને કહી મહેતાજી ગગનમંડળ દેખાડતા હતા 'નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો...' એમ. તો, જુઓને કહી ભગતસાહેબ નગર સડક દેખાડે છે : 'જુઓને કેવી ચગદઈ ગઈ છે સડકો !' અહીં, ચગદઈનું 'ચગદઈ' થયું છે ને એ 'ગઈ' સાથે જોડાઈ ગયું છે. આથી પંક્તિનો ઉત્તરાર્ધ, ચગદઈ જઈ ચખ્ખટ થઈ જવાની (દૂર) ઘટનાને લઘુઅક્ષરે વ્યંજિત કરે છે.

આમ પહેલી બે જ પંક્તિ - ધ્રુવપંક્તિમાં 'તગતગતો તડકો' અને તેનું પરિણામ 'ચગદઈ ગઈ છે સડકો' દર્શાવ્યા પછી રચના આગળ વધે છે. કાવ્યની ગતિ છે પણ ચરણની ગતિ નથી. કહો, ચરણ ક્યાં ચાલે ? આવી ચગદાઈ ગયેલી સડકો પર 'કહો, ચરણ ક્યાં ચાલે ? એણે એક ન રાખ્યો રસ્તો.' રસ્તો હોય તો ચાલી શકાય ને ! તડકામાં બધી સડકો એવી ચગદઈ ગઈ કે કોઈ રસ્તો બચ્યો નથી. એણે એક ન રાખ્યો રસ્તો, ચાલવા માટે એણે એક ન રાખ્યો રસ્તો. બધે તડકો છે. તડકા વિનાની ક્યાંય ખાલી જગ્યા નથી. ખાલી ન કોઈ સ્થળ જ્યાં પગ મૂકીને ચાલી શકાય એવી ખાલી જગ્યા નથી ક્યાંય.

આમ બધેબધે, ચારેકોર, બધે જ રસ્તે તડકો ખડકાઈ ગયો છે, તોતિંગ. કે હવાય એને ચસવી કે ખસવી શકતી નથી, જરાય, તસુભાર. 'ઘણું હલાવા હવા મથે પણ તસુય તે ના ખસતો.' એ પંક્તિમાં જડ સ્થિતિ ને તરલ ગતિ વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ સંઘર્ષ તદ્દન નવી રીતે સૂચવાય છે, તાજગીસભર કલ્પન દ્વારા. આ પહેલાની પંક્તિમાં ચરણ / પગનો ઉલ્લેખ હતો. અહીં તસુ મિષે હાથનો સંકેત છે. જેમ પગથી પગલું પગલું ચાલવાનું તેમ હાથથી તસુ તસુ ખસવાનું. એમ ખસે કે તેમ ચાલે તો અંતર ઘટે. પણ નથી ચરણ ચાલી શકતા રસ્તા પર કે નથી તડકો તસુભારેય ખસતો રસ્તા પરથી. કેમ કે 'અહીં

ધરતી પર નક્કર જાણે ધાતુ શો તસતસતો' (આ તડકો) હવા એને હલાવી શકતી નથી કે નથી ચલાવી શકતી. કેમ કે એ હળવું પીંછું નથી, તડકો છે ધાતુ શો. ધાતુ તો નક્કર હોય. વળી, ધરતીના પેટાળમાં હોય. એ ધાતુ આ તડકામાં આવી ગઈ છે ધરતી પર, નક્કર. વળી, ધાતુ તો તડકામાં ધગધગે એટલે તગતગડો તડકો, ધગધગતો તડકો બની જાય, પણ કવિએ ધગધગતો શબ્દ નથી મૂક્યો. તસતસતો શબ્દ રાખ્યો છે. રસ્તો - ખસતો - તસતસતોનો પ્રાસ જાળવવા માટે તો ખરો જ. નરી નક્કરતા દર્શાવવા માટે પણ. તગતગતો કહેવામાં દશ્યાનુભવ હતો. હવે તસતસતો કહેવાથી તેમાં સ્પર્શાનુભવ ભળે છે. એ સ્પર્શાનુભૂતિની અપેક્ષા પછીની પંક્તિમાં છતી થાય છે : 'સાવ અડીખમ પડ્યો, કશયે જેરીક તો કોઈ અડકો !'

આ પંક્તિથી એમ લાગે કે આ પછીની છૂટી પંક્તિ નથી. પહેલાની પંક્તિ જ જાણે કે આગળ ચાલે છે આમ : 'અહીં ધરતી પર નક્કર જાણે ધાતુ શો તસતસતો સાવ અડીખમ પડ્યો' આવી લાંબી પંક્તિના લાંબા રસ્તા પર, પહેલી ટૂંકી પંક્તિનો 'તગતગતો (આ) તડકો' હવે તસતસતો થઈ પથરાઈ પડ્યો છે એને 'જેરીક તો કોઈ અડકો' તો ખબર પડે કે કેવો આ તડકો 'ધાતુ શો તસતસતો' 'સાવ અડીખમ પડ્યો' છે, અહીં ધરતી પર, નક્કર.

એવો નક્કર કે 'જિદ્દીજનનું મન પણ જેની પાસે લાગે હળવું' એવું જિદ્દી મન, જેવું શિવનું ધનુષ્ય. છતાં એ 'વૈદેહીના ધનુષ્યને પણ રામ કને તો ચળવું' શક્ય. આ તડકાને ચલિત કરવો સાવ અશક્ય. એવો અડીખમ, જાણે ગિરિ ગોવર્ધન. છતાં 'ગિરિ ગોવર્ધનનેયે ટચલી આંગળી ઉપર ચળવું' શક્ય. પણ આ તડકો, શિવધનુષ્ય જેમ વાળી (કે ભાંગી) શકાતો નથી એવો નક્કર છે, અને ગોવર્ધન પર્વત જેમ ઊંચકી શકાતો નથી એટલો ભારે છે. આ તડકા સાથે બાય ભીડવામાં (રામ અને કૃષ્ણનાય) બેઉ હાથ પાછા પડે છે. (બસ, આ 'અડકો' અને 'તડકો'ના પ્રાસ જેટલું જ અડકી શકાય છે, જેરીક.) હવે એક જ રસ્તો રહ્યો છે. અને તે આ ધાતુ શા તડકાને ઓગાળવાનો. 'પણ આને ઓગાળી દેવા કોણ મેલશે

ભડકો ?' એ જ મોટો પ્રશ્ન છે. જે સ્વયં બધું ઓગાળી દે એને તે કોણ ઓગાળી શકે ? વળી, એને ઓગાળી શકે એવો ભડકો કયો ?' જ્યાં તડકો જ સૂરજનો ભડકો છે ત્યાં ?

આમ, ચારેકોરથી આ 'તડકો' જોઈએ ત્યારે માલૂમ થાય કે 'આજ વૈશાખના ધોમ બપોરમાં, / આછી આછીય તે પવનની લહેર આ લૂઝ્યા પ્હોરમાં / માહરી સિક્ત પ્રસ્વેદતી કાય ના સ્હેજ લહોતી છતાં / શૂન્યમાં હુંય તે શૂન્ય થૈ પંથ કાપી રહ્યો...' ['ગ્રીષ્મમધ્યાહ્નમાં', છંદોલય, ઈ. ૨૦૦૮, પૃ. ૩૪] તે તડકાથી આ 'તડકો' કેટલો જુદો છે ! અહીં, ચાલવાની વાત તો આઘી રહી, આ તડકાને સગા હાથે અડકી પણ શકાતું નથી, આંગળી મૂકી. માત્ર જોઈ શકાય છે. કવિ તડકાને જુએ છે ને પછી આપણને ય દેખાડે છે, આંગળી ચીંધી કે જુઓને 'તગતગતો આ તડકો.'

રવીન્દ્રનાથના એક ગ્રીષ્મકાવ્યમાં પણ ઉનાળાના આકરા તડકાનું દારુણ વર્ણન છે. જોકે એની અભિવ્યક્તિ સાવ જુદી છે, રવીન્દ્ર વિશેષવાળી, આવી :

દારુણ અગ્નિબાણે રે, હૃદય તૃષાય હાને રે.
રજની નિદ્રાહીન, દીર્ઘ દગ્ધ દિન
આરામ નહિ યે જાને રે

[ગીત-પંચશતી, ઈ. ૧૯૭૮, પ્રકૃતિ ૩૨, પૃ. ૨૪૪]
અગ્નિબાણ વાગે રે, હૃદય તૃષાય જાગે રે
ધગે રાત્રિ નિદ્રાહીન, ફળફળે આખો દિન
જરીય આરામ એ ન પામે રે.

આવા કાળઝાળ તડકા પછી વરસાદની વાત રવીન્દ્રનાથ એક કાવ્યમાં કહે છે :

એમન દિને તારે બલા યાય
એમન ઘનઘોર વરિષાય
એમન દિને મન ખોલા યાય -
એમન મેઘસ્વરે બાદલ-ઝરઝરે
તપનહીન ઘન તમસાય.

[ગીત-પંચશતી, પ્રેમ-૧૨, પૃ. ૧૨૮]

આવા ભીનાં દિવસે તેને કહી શકાય

આવી ઘનઘોર વર્ષા
હોય ત્યારે મન ખોલી શકાય
જેમ વાદળ ઝરઝરે તેવા મેઘસ્વરે
ગાઢ અંધકારે મનોમન વાત થાય
આવા ભીના દિવસે તેને કહી શકાય.

રવીન્દ્રનાથથી જુદી રીતે નિરંજન ભગત વરસાદની વાત કરે છે, 'કલાકોથી' કાવ્યમાં :

કલાકોથી મચ્યો વરસાદનો કકળાટ,
ના, ના આટલો કઠતો ન'તો ઉકળાટ.
શો મોટા અવાજે એકસૂર રસહીન લાંબા
કોઈ ભાષણના સમો દે ત્રાસ.

બારીબારણાં સૌ બંધ,
આખા ખંડમાં વ્યાપી વળી ભીનાશ
ને રૂંધે અખંડિત ખંડનું એકાંત, હું આંખો
છતાંયે અંધ.

ઠંડકમાં ઠરી ચારે દીવાલો,
જેમ બુદ્ધાપે ઠરે છે જિંદગીના મસ્ત ખ્યાલો;
વસ્ત્ર સૌ ખીંટી પરે લીલાં,
હજુ આ દેશના જેવાં મનુષ્યોનાં વદન વીલાં,
અને પોચાં પડ્યાં સૌ મેજ પરનાં પુસ્તકોનાં
પાન,
જેવાં લય વિનાનાં ગાન,
કેવું બધું નિર્જીવ તે સૌ ભેજથી આજે છવાઈ
ગયું,
ને હૂંફથી ધડકી રહ્યું હૈયુંય તે આજે હવાઈ
ગયું !

[‘છંદોલય’, પુ. મ. ઈ. ૨૦૦૮, પૃ. ૧૯૩]

કાવ્યની પહેલી પંક્તિ છે : 'કલાકોથી મચ્યો વરસાદનો કકળાટ.' પંક્તિના છેલ્લા શબ્દ 'કકળાટ' પાસે આવતાં આપણને થાય કે આ તે કેવા કવિ, કે જે વરસાદના સંગીતને કકળાટ કહે છે. લાગે છે, એમને વરસાદ ગમતો નથી. જરાય ગમતો નથી કે કલાકોથી મચ્યો છે એટલે ગમતો નથી ? થોડી વાર હોત તો ગમત ? કદાચ. ને તો કવિએ 'વરસાદનો કકળાટ' ન કહ્યું હોત.

વરસાદ, કકળાટ લાગવા માંડે એટલા 'કલાકોથી મચ્યો વરસાદનો કકળાટ.' આના બદલે તો આગળના કાવ્યનો તગતગતો તડકો ઘણો સારો હતો. 'ના, ના આટલો કઠતો ન'તો ઉકળાટ' તડકાનો, કે જેટલો કઠતો હવે વરસાદનો કકળાટ. એ કઠવાનું કારણ છે : 'શા મોટા અવાજે એક સૂર, રસહીન લાંબા કોઈ ભાષણના સમો દે ત્રાસ.' જેમ ન ગમતું ભાષણ લાંબું તેમ આ પંક્તિ પણ લાંબી. કેમ કે કલાકોથી ચાલે છે આ ભાષણ, જેમ કલાકોથી મચ્યો છે વરસાદ. એકધારા સૂરે, મોટા અવાજે. રસહીન લાંબા ચૂંટણી ભાષણ જેવો લાગે છે વરસાદનો કકળાટ.

આ વૃષ્ટિ કરે ટાપુરરીપુર નથી. એવી રીમઝીમ બરખા હોય તો કોઈ પણ ભીંજાવા નીકળી પડે બહાર. બહાર જવાની વાત તો દૂર. આ કલાકોના કકળાટથી બચવા માટે અહીં તો 'બારીબારણાં સૌ બંધ' કરવાં પડે છે સજજડ, અને બંધ બારીબારણાંની ભીતર 'આખા ખંડમાં વ્યાપી વળી ભીનાશ.' હવે છે કેવળ ભેજલ ઓરડો. ઓરડાનું અખંડિત એકાંત અને કાવ્યનાયક એકલો. બહારનું જગત ન જોઈ શકતો. આંખો છતાંય અંધ. અંદરોઅંદર રૂંધાતો. મનોમન મૂંઝાતો. એ શ્વાસ રૂંધામણ ને મન મૂંઝામણની પંક્તિ છે 'રૂંધે અખંડિત ખંડનું એકાંત, હું આંખો છતાંય અંધ' અને ખંડનાં 'બારીબારણાં સૌ બંધ.'

આ બંધ ખંડની અંદર બીજું શું છે, ચારે દીવાલોની ભીતર ? એનાં ત્રણ ચિત્રો, ત્રણ દીવાલે ટીંગાતાં દેખાય છે, કાવ્યના છેલ્લા ખંડમાં :

પહેલું ચિત્ર છે :

'ઠંડકમાં ઠરી ચાલે દીવાલો, / જેમ બુદ્ધાપે ઠરે છે જિંદગીના મસ્ત ખ્યાલો'

બીજું ચિત્ર છે :

'વસ્ત્ર સૌ ખીંટી પરે લીલાં, / હજુ આ દેશમાં જેવાં મનુષ્યોનાં વદન લીલાં'

ત્રીજું ચિત્ર છે :

'(અને) પોચાં પડ્યાં સૌ મેજ પરનાં પુસ્તકોનાં પાન / જેવા લય વિનાનાં ગાન'

કલાકોથી સાંબેલાધાર ખાંગા થયેલા વરસાદમાં જે

કંઈ બને આ બંધ ઓરડામાં અને એ ઓરડામાં જીવતા મનુષ્યના મનમાં તે બધું જ આ ત્રણ ઉપમાઓ દ્વારા કવિએ લાઘવથી સૂચવી દીધું છે. પહેલાં દીવાલો પર પછી વસ્ત્રો પર ને પછી પુસ્તકોનાં પાન પર આ વરસાદી ભેજ ફેલાઈ જાય છે, ચૂપચાપ. એ માટે જે-જે ઉપાદાન યોજાયાં છે એ પણ એની ચૂપકીદીમાં વધારો કરે છે.

પહેલા ઉપમાચિત્રમાં માત્ર ચાર દીવાલો જ ઠરી નથી. જીવનસ્વપ્નો પણ ઠરી ગયાં છે છેવટ 'જેમ બુદ્ધાપે તરે છે જિંદગીના મસ્ત ખ્યાલો.' બુદ્ધાપામાં તો ઠરેલપણું હોવું જોઈએ. એમાંથી 'લ'નો લોપ કરી માત્ર 'ઠરે' રાખી અર્થને ધાર કાઢી છે. તો બીજી બાજુ, 'દીવાલો' અને 'ખ્યાલો'ના પ્રાસ દ્વારા પણ સ્થિતિ અને ગતિ જેવા બે વિરોધી ભાવની સમતુલા સાધી છે.

બીજી ઉપમાની વિડંબના પણ એટલી જ વિલક્ષણ છે. કલાકોથી મચેલા વરસાદમાં કાવ્યનાયક ક્યાંય ઘરબહાર જઈ શકતો નથી. એટલે એનાં વસ્ત્રો ખીંટી પર લટકે છે, લીલાં. એમાં ભારોભાર ભેજ ઊતર્યો છે. પોતે ભલેને બહાર ન જઈ શકતો હોય પણ તેને દેશજનતાના વીલાં વદન યાદા'વી જાય છે, અને એ બંને પ્રાસથી જોડાય છે : 'વસ્ત્ર લીલાં... વદન લીલાં.' વસ્ત્રોથી તો શરીર ઢાંકી શકાય. ચહેરા-મોઢાં કેમ ઢાંકાય ? એ તો ઉઘાડાં હોય, એટલે તરત દેખાય એ ચહેરા પર ઊભરાતાં દુઃખ, વરસતાં આંસુ. જેમ બંધ બારી બહાર કલાકોથી વરસે છે વરસાદ.

ત્રીજી ઉપમા પણ એટલી જ સાર્થક છે. કવિ, અધ્યાપક હોય અને કાવ્યમાં પુસ્તકોનો સંદર્ભ ન આવે તો જ નવાઈ ! આવા ધોધમાર વરસાદમાં બહાર ન જઈ શકાય તો પુસ્તક વાંચવા સિવાય બીજું શું થાય ? જોકે પુસ્તકોના પાનેપાને ય ફરી વળ્યો છે વરસાદી ભેજ. એનો એ જ. એટલે પોચાં પડી ગયાં છે પુસ્તકનાં પાનેપાન 'જેમ લય વિનાનાં ગાન' ઢીલાઢફ હોય એમ આવા ભેજલ વર્તમાનમાં કોઈ જ્ઞાન બચાવી શકતું નથી ને ગાન પણ ટકાવી શકતું નથી. એની પરાકાષ્ઠા કાવ્યના ચોટદાર / (શેર જેવા) સમાપનમાં આવે છે, આમ

કેવું બધું નિર્જીવ તે સૌ ભેજથી આજે છવાઈ

ગયું,
ને હૂંફથી ધડકી રહ્યું હૈયું તે આજે હવાઈ
ગયું !

એવો 'કલાકોથી મચ્યો વરસાદ...' આજે. જે ગઈકાલે તો
આવી ઝરમર હતો. કવિએ જ એનું વર્ણન કરતાં લખ્યું'તું
: 'ઝરમર / શ્રાવણની જલધાર / ધરણીને દ્વાર / ઝરી
જાય / ઝરઝર... મેઘલી આ મધરાતે / સુગંધિત મંદ શીત
સમીરને ઘાતે / અંગેઅંગ અવિરત કંપી જાય / થરથર...
/ ઝરી જાય / ઝરઝર...' [ઝરઝર, 'ઈંદોલય', પૃ. ૪૮]
ત્રીજું કાવ્ય છે, 'માઘની પૂર્ણિમા'

આ કાવ્ય ચંદ્ર વિશે છે. આગળનું કાવ્ય વરસાદ
વિશે હતું. વર્ષાઋતુમાં તો ચાંદો દેખાય નહીં, પૂનમ હોય
કે અમાસ. અજવાળાં અંધારાંનો ઝાઝો ફેર નહીં.
વાદળદળમાં બંધું ઠેરનું ઠેર. પણ જેવી વર્ષાઋતુ પૂરી થાય
કે તરત ચંદ્રલેખા દેખાય. શરત્પૂર્ણિમા વખતે તો એ સોળે
કળાએ ઊઘડી જાય, ગુજરાતી આકાશમાં. નાનાલાલ કવિ
તો કહે : 'ઊગ્યો પ્રફુલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ !' તો બીજી
બાજુ રવીન્દ્રનાથ બંગાળી આકાશ જોતાંવેત ગાય :

ઓ આમાર ચાંદેર આલો, આજ ફાગુનેર
સંધ્યાકાલે
ધરા દિયેછ યે આમાર પાતાય પાતાય ડાલે
ડાલે.

[પીત-પંચશતી, ઈ. ૧૯૭૮, પ્રકૃતિ-૪૪, પૃ. ૨૫૨]
આજે ફાગણ સંધ્યાકાળે
ઝિલાય મારાં ચંદ્રકિરણ પાને પાને ડાળે ડાળે.

દરેક ભાષાના ને દરેક સમયના કવિઓએ ચંદ્રને આવાં
કંઈ કંઈ અણોવાનાં કર્યાં છે. ને એની શીતળ સુંદરતાનાં
ઓવારણાં લીધાં છે. પણ નિરંજન ભગત આ 'માઘની
પૂર્ણિમા' કાવ્યમાં ચંદ્રનું સાવ જુદું જ રૂપ દેખાડે છે,
આપણને.

માઘની પૂર્ણિમા રાત્રિનો ચન્દ્ર
શો ચાલતો મધ્યાકાશમાં મંદ મંદ !
ટાઢમાં થરથરે
કિન્તુ કોને જઈ કરગરે ?
બંધ સૌ બારી ને દ્વાર,

રૂહે કોણ તે આ સમે બહાર ?
ને વૃક્ષ પર પર્ણના પુંજ જો હોત, એ ઓઢતો
ત્યાં ઘટામાં પડ્યો રૂહેત
આ રાતભર ટૂંટિયું વાળીને પોઢતો !
કિન્તુ જ્યાં ક્ષિતિજ પરથી જરી
ડાળ પકડી જરી અને આભ ચડવા જતો
ત્યાં જ શા તીક્ષ્ણ વાળી ગયા ન્હોર
તે હજુય છે મુખ પરે નખક્ષતો !
શ્વેત હિમ ઓગળી ના રહ્યું, ચાંદની એમ
ઢોળાય;
પણ જ્યાં પડે સાવ સૂકાં કડક પર્ણ પર,
શાંતિ ડૂંઢોળાય !
આ હૃદયમાં હૂંફ છે, ચન્દ્ર જો ત્યાં વસે !
ચિત્ત આ સ્વચ્છ છે, ચાંદની જો રસે !

[ઈંદોલય, મુ.મુ.ઈ. ૨૦૦૮, પૃ. ૨૫૧]

કાવ્યની પહેલી પંક્તિમાં જ પૂનમનો ચંદ્ર ઊગે છે,
બરાબર મધ્ય આકાશમાં. એના અજવાળે આરંભની બે
પંક્તિ બરાબર વંચાય છે ચોખ્ખીચણાંક. પણ ત્રીજી પંક્તિ
'ટાઢમાં થરથરે' આવતા જ એની (એટલે કે ચંદ્રની અને
ચંદ્ર વિશેના આ કાવ્યની) ચાલ બદલાય છે. પહેલા તો
આપણને થાય કે શિયાળો છે ને પાછો મહા મહિનો છે
એટલે થરથરે ! વળી મધ્યકાશમાં પૂર્ણચંદ્ર પહોંચ્યો છે
એટલે ટાઢ પણ કાંઈ જેવીતેવી ન હોય, મધરાતે. ટાઢને
લીધે એની ગતિ અરધેક પહોંચતા ધીમી પડી ગઈ છે.
વળી, જેમ જેમ રાત વધતી જાય છે તેમ તેમ ટાઢ પણ
વધતી જાય છે એટલે ચંદ્રની ગતિ વધુ ને વધુ ધીમી થાય
છે, કડકડતી ઠંડીમાં. સાવ ખુલ્લા આકાશમાં 'એ ટાઢમાં
થરથરે, કિન્તુ કોને જઈ કરગરે ?

આવી અરધી રાતે, કોઈ દેખાય તો કરગરતા
કહેવાય પણ ખરું રાતવાસો કરવા. અહીં તો ઠંડીથી
બચવા સૌ કોઈ સૂઈ ગયાં છે આપાદમસ્તક ઓઢીને સૌ
સૂઈ ગયાં છે સોડ તાણી. બારીબારણાં બંધ રાખી.
ચોમાસાનો વરસાદી દિવસ હોય કે શિયાળાની કડકડતી
રાત. પહેલું કામ તે બારી-બારણાં બંધ કરવાનું
જડબેસલાક ! જળ ઝીલવાં કે ચાંદની ઝીલવાં 'રૂહે કોણ
તે આ સમે બહાર ?'

બહાર તો એકલો ચંદ્ર. માઘની પૂર્ણિમાનો. ખુલ્લા આકાશમાં શિશિરની ટાઢમાં ઝાડનાં પાંદડાં ય ખરી ગયાં છે બધાં. નહીંતર એય ઓઢીને પડ્યો રહેત, રાતભર. ટૂંટિયું વાળી, વૃક્ષની ઘટામાં સંતાઈ. રાત વખત વૃક્ષ પાછળથી દેખાતો ચંદ્ર એવો રૂડો લખાતો હોય છે કે જોયા જ કરીએ રાતભર. આંખો આપમેળે બંધ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી. બીજી બાજુ ઝાડનાં પાંદડાં બધાં ખરી ગયાં હોય ત્યારેય ડાળની રેખાઓ પાછળ દેખાતો ચંદ્ર પણ ઓછો રૂડો નથી લાગતો. હા, એ પાંદડાંની ચાદર ઓઢી ન શકે એ જુદી વાત. ને રાત તો થરથરાવતી આગળ વધતી જ જાય છે શિયાળાની. ને ચંદ્ર પણ ઊંચો ચડતો જાય છે આકાશમાં મંદગતિએ થરથરતો. કોઈ ઊંચી ડાળ પકડી એ વધુ ઊંચે ચડવા જાય છે ત્યાં જ કાંટા વાગતા ઉઝરડાય છે અંગ. આ સમગ્ર પરિસ્થિતિ અને ચંદ્રગતિને કવિ કેમેરામાં કંડારી લે છે, આમ :

ને વૃક્ષ પર પર્ણના પુંજ જો હોત એ ઓઢતો
ત્યાં ઘટામાં પડ્યો રહેત આ રાતભર ટૂંટિયું
વાળીને પોઢતો
કિન્તુ જ્યાં ક્ષિતિજ પરથી જરી ડાળ પકડી
અને આભ ચડવા જતો
ત્યાં જ શા તીક્ષ્ણ વાગી ગયા નહોર, તે
હજુય છે મુખ પરે નખક્ષતો

આ નખક્ષતો થતાં જ લોહીનાં ટશિયાં ફૂટે. એની ઉષ્ણતા (?)થી હિમ ઓગળે અને (ગુ.મો. શેખના કાવ્યમાં આવે છે તેમ) થીજેલા કોપરેલ જેવી ચાંદની ઢોળાય. એનું એકાદ ટીપું સૂકાં પાંદડાં પર ટપ દઈને પડે. એટલો અવાજ થતાંક આ શીતરાત્રિની શાંતિ ડૂહોળાય. [ચેત હિમ ઓગળી ના રહ્યું, ચાંદની એમ ઢોળાય; / પણ જ્યાં પડે સાવ સૂકાં કડક પર્ણ પર, શાંતિ ડૂહોળાય !] કાવ્ય ખરેખર અહીં પૂરું થાય તો સારું કહેવાય. છેલ્લી બેય પંક્તિ વિશે બિલકુલ ચૂપ રહેવાય.

આવી 'માઘની પૂર્ણિમા'ના એક દાયકા પહેલાનો ચંદ્રવિલાસ કેવો રળિયામણો હતો તેય જરા યાદ કરી લઈએ સાથોસાથ :

પૂનમને ફૂલેજો કે પાછી ના જાય
ઊગી ઊગીને આમ આછી ના થાય

આંખોનાં અજવાળાં ઘેરીને ઘૂમટે ઝૂકેલી
બીજને ઝરૂખડે,
ઉઘાડે છોગ આજ છલકંતા ઊમટે રૂપના
અંબાર એને મુખડે
સોળે કળાએ એની પ્રગટી છે કાય
પૂનમને ફૂલેજો કે પાછી ના જાય.

['છંદોલય', ઈ. ૨૦૦૮, પૃ. ૧૦૮]

આ ત્રણે કાવ્યોની એક એક અલગ વાત કર્યા પછી હવે કૂછ બાત, એક સાથ. આ ત્રણ કાવ્યો : 'તડકો', 'કલાકોથી' અને 'માઘની પૂર્ણિમા' અનુક્રમે તડકો, વરસાદ અને ચંદ્ર વિશે છે, પણ એ પ્રકૃતિકાવ્યો નથી. ત્રણે કાવ્યોમાં શિયાળો, ઉનાળો ને ચોમાસુ એ ત્રણે ઋતુઓ આવરી લેવાઈ છે, તેમ છતાં આ ઋતુકાવ્યો પણ નથી. આ ત્રણે આખો વરસગાળો આવરી લે છે. વરસ એટલે સમય. એ રીતે આ કાવ્યોમાં સમયનું સંવેદન પ્રગટ થયું છે, પરોક્ષ રીતે. એમાં સમયનો અનુભવ કેન્દ્રમાં છે. એમાં, થયેલા અનુભવનું કાવ્યમાં વર્ણન નથી. કાવ્ય જેમ જેમ આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ અનુભવ થતો જાય છે, છેવટ કાવ્ય પોતે જ અનુભવ બની જાય છે. આમ અનુભવ પહેલા અને કાવ્ય પછી એવો ક્રમ પલટાય છે. એટલે આ સમયાનુભવનાં કાવ્યો છે, સમય સભાનતાનાં કાવ્યો છે. એક સમય હતો જ્યારે ઋતુસંહાર જેવાં કાવ્યો લખાતાં. મધ્યકાલીન સમયમાં બારમાસા પણ લખાતાં. લોકગીતો ને દુહાછંદમાંય ઋતુવર્ણનો ઓછાં નથી. એ બધાંમાં ઋતુચક્રનાં પ્રાકૃતિક ચિત્રો ઝિલાયાં છે. બહુધા એમાં પરંપરાગત વર્ણન થયું છે.

ઓગણીસમી સદીથી સમય બદલાય છે ને વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી તો સમયપ્રવાહ પલટાય છે. આ બદલાતા સમયનું સંવેદન ગુજરાતી કવિતામાં આલેખન પામે છે. નિરંજન ભગતનાં આ ત્રણે કાવ્યો એ નવા સમયની ચાલ ચાલે છે.

આ ત્રણે કાવ્યોના વિષય તો એ જ રહે છે જે પરંપરાગત કવિતામાં હતા. વિષયદષ્ટિએ કોઈ મોટો ફેરફાર નથી, પણ વિષય તરફનો અભિગમ બદલાઈ ગયો

(અનુસંધાન પૃ. ૩૫મે પાને)

જાગું છું – અતંદ્ર ? (ડાયરીનાં પાનાં)

રમણીક સોમેશ્વર

૧

લાચારીને સંકેલતાં સંકેલતાં થયું
મારે આને જીવનભર સાચવવાની છે ?
લાવ વિખેરી નાખું અને ઘા કરીને
ફગાવી દઉં,
રે એ તો
સંકેલાઈ ગઈ છે અને
મુકાઈ ગઈ છે મનમાં..

– લાભશંકર ઠાકર

(‘કેમેરા ઓન છે’ પૃ. ૪૪)

મનના ટુકડાઓને જોડતો બેઠો છું. સવારની થોડી શીતળતા હવે ગાયબ થઈ ગઈ છે અને ગરમી ફરી ભરડો લેવા લાગી છે. બારી બહારનો એક નાનકડો ટુકડો ધીમેધીમે પરિચિત થતો જાય છે. એ હજુ આત્મીય નથી બન્યો. આસપાસનું પરિસર... બધું જ જાણે હજુ અજાણ્યું રહ્યું છે. અથવા તો હું અજાણ્યો રહ્યો છું આ બધા વચ્ચે. આગંતુક.

‘કેમેરા ઓન છે’ ઉપાડું છું અને એમાંથી કાવ્યો વાંચવા લાગું છું. ક્યાંક થોભું છું ને વિચારમાં ઊંડે ઊતરી જાઉં છું. લખવાના મનસૂબા સેવું છું ને લખ્યા વિના જ સડસડાડટ પસાર થઈ જાઉં છું ક્ષણમાંથી. ક્યારેક કોઈ કાવ્ય વાંચતાં વાંચતાં થાય છે મનમાં જે વિચારો આવે તે ટપકાવી લઉં... પછી બધું છટકી જાય છે.

પછી એક કાવ્ય જાણે આ ક્ષણનું જ લાગે છે. એને આમ અહીં ઉતારું છું – ડાયરીમાં. પ્રવેશું છું કવિતાના પિંડમાં – કવિના મનોગતમાં...

લાચારી સંકેલવાનું મન તો થાય છે સતત. લાચારી છે. તેથી જ કેટલુંય થયા કરે છે વિવશ. સ-ભાન થવાય. જોવાય. પછી મન થાય લાચારી સંકેલવાનું. સંકેલું. સંકેલ્યા જ કરું ને થાય શું જીવનભર આ જ

કરવાનું છે ! એટલે આમ સંકેલવાને બહાને સાચવી રાખવાની છે લાચારીને જીવનભર ! થાય છે મન કે વિખેરી નાખું લાચારીને, ટુકડેટુકડા કરી નાખું એના. અને ઘા કરીને ફેંકી દઉં એને. શા માટે સંકેલવી ને શા માટે સાચવવી લાચારી ? આવેગમાં આવી ફેંકવા કરું ત્યાં – ‘રે એ તો સંકેલાઈ ગઈ છે.’ – ઘડીભર થાય સારું થયું. સંકેલવા મથતો હતો જેને તે સંકેલાઈ ગઈ છેવટે આપોઆપ. પણ એ તો સંકેલાઈને મુકાઈ ગઈ મનમાં. મનમાં જે મુકાઈ તેને કેવી રીતે કરવી ઘા ! કઈ રીતે ફેંકવી બહાર ! જોનાર જુએ છે કે લાચારી છે તો મનમાં છે અને આમ તો એ છે જ નહીં ! મનમાં મુકાયેલી લાચારીને જોયા કરું છું. વિવશ !!

લા. ઠા. કવિતા મિશે આમ મનની સંકુલતાને જોયા કરે છે. એને તેઓ બેબલિંગ (બબડાટ) કહે છે. આ બેબલિંગને હું મનોમન મમળાવું છું ને ટપકાવું છું આમ કાગળ પર.

(ડાયરી તા. ૦૩-૦૪-૨૦૧૦) (વડોદરા)

૨

શક્ય નથી છતાં મેં
નાખી છે જાળ
મારા પ્રયોજનને પકડવા.
તે
હશે હશેની આશામાં
પથરાઈને પડી છે જાળ.
અતંદ્ર
જાગું છું.
છે હોવું ને આ હોવાનો પથરાટ.
એ
પથરાટના કેન્દ્રમાં
છું

છતાં નથી.
ના
આમ ઉભડક બેઠો છું
તે
નિરુદ્દેશ નથી.

– લાભશંકર ઠાકર
(‘કેમેરા ઓન છે’)

કવિ બેઠા છે ઉભડક છતાં સન્નધ. સ-ઉદ્દેશ.
ઉભડક તો હુંય બેઠો છું. પણ બેઠો છું નિરુદ્દેશ.
ઉદ્દેશ કોઈ હોય તો એની મને ખબર નથી. એટલે ‘અતંદ્ર
/ જાગું છું’ – એમ પણ કહી શકું તેમ નથી. વાંચું છું
કવિતા ને મન થાય છે તો આમ ઉતારું છું કાગળ પર
– અમસ્તો. કદાચ innate ઉદ્દેશ હોય પણ ખરો –
આનંદ પ્રાપ્તિનો કે મુક્ત થવાનો કશાકથી. કે આમ શબ્દો
સાથે રમત કરતાં કરતાં ખોવાઈ જવાનો કશોક... નથી
જાણતો. બેઠો તો છું નિયપ્રયોજન. પ્રયોજન કદાચ હોય
પણ ખરું. યત્ર ધૂપઃ તત્ર અગ્નિઃ । કાર્ય હોય તો કારણ

પણ હોય. પણ ખબર નથી મને કારણની. કવિની સાથે
આમ બસ કવિતાના શબ્દો વાંચવાનું ગમે છે –
‘શક્ય નથી છતાં મેં નાખી જાળ
મારા પ્રયોજનને પકડવા’

હશે હશેની આશા છે. કવિ જાગે છે. અતંદ્ર. હું
તો મને લાગ્યા કરું છું સત તંદ્રાથી ઘેરાયેલો. છતાં
પ્રયોજનને પકડવા જાળ નાખવાનું મને ગમે છે. કેમકે મારે
ય છે ‘આ હોવું ને હોવાનો પથરાટ’ મારા આ પથરાટને
હું આશ્ચર્યવત્ જોતો રહું છું ને અનુભવું છું –

‘હું
છતાં નથી’

બેઠો છું ઉભડક. – તત્પર. પણ ઉદ્દેશ ક્યાં છે !
શો છે ! – અને જોઉં છું તો જાળમાં તો હું જ સપડાયો
છું. કદાચ હું જ હોઉં ઉદ્દેશ. – અતંદ્ર જોઉં તન્દ્રાને ? જાગું.
વાંચું છું કવિતા કે વાંચું છું આમ મનને !

(ડાયરી : ૧૩-૦૪-૨૦૧૦)

(અનુસંધાન પૃ. ૪૫નું ચાલુ)

ન હોઈ શકે. તેમણે બાળકાવ્યોમાં પણ સ્વરૂપ વૈવિધ્ય,
વિષયવૈવિધ્ય અને રજૂઆતનું વૈવિધ્ય પણ ધ્યાનમાં રાખ્યું
છે. આટલાં બધાં કાવ્યોનો આવો સહજતાથી આસ્વાદ
કરાવવા માટે તેમને જેટલાં અભિનંદન આપીએ તેટલાં
ઓછાં ! ને વળી તેમનો વિવેક પણ કેવો ? એમણે કવિના
જન્મવર્ષને ધ્યાનમાં રાખી કાવ્યાસ્વાદની ગોઠવણી કરી
છે. એ જોતાં એમના કાવ્ય વિશેનો આસ્વાદ આગળ
આવે. પણ ત્યાં તેમની વિવેક-બુદ્ધિનાં દર્શન થાય છે.

પોતાનાં કાવ્યનો આસ્વાદ તે અન્ય કવિ લખાવે છે અને
તે છેલ્લે મૂકે છે.

ગુજરાતી બાળકાવ્યાસ્વાદના આ બે ગ્રંથો
ગુજરાતી બાળકાવ્યની સમૃદ્ધિમાં અનેક રીતે વધારો કરે
છે. આવા રૂપકડા અને સત્ત્વસભર પ્રકાશન માટે તેના
પ્રકાશકને પણ અભિનંદન ! આ ગ્રંથો માટે તેના લેખકને
પણ અભિનંદન ! આ ગ્રંથો ગુજરાતી બાળસાહિત્ય માટે
નવા રસ્તાઓ ખોળે છે તેનો આનંદ છે.

ગુજરાતી બાળસાહિત્યમાં નવી કેડી

શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

ગુજરાતી બાળસાહિત્ય સર્જન, સંપાદન અને વિવેચન – એમ બધી રીતે સમૃદ્ધ થતું જાય છે, એ આનંદની વાત છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાળવાર્તાઓ, બાળકાવ્યો વગેરે તો પૂરતી માત્રામાં રચાયાં છે, રચાય છે. ગુજરાતની અગ્રણી પ્રકાશન સંસ્થાઓએ સંપાદનો પણ કર્યાં છે. પણ વિવેચન કે મૂલ્યાંકન સંદર્ભે ગુજરાતી બાળસાહિત્ય ઉપેક્ષિત રહ્યું છે તેવી ફરિયાદ થતી રહી છે, એ સાચી પણ છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી બાળસાહિત્ય સંશોધનનો વિષય બન્યો છે. તેના સ્વરૂપો, પ્રવાહો, સર્જકો પર સંશોધનગ્રંથો થયાં છે.

સામાજિક રીતે જોઈએ તો બાળસાહિત્યની અનિવાર્યતા સહુને છે. પણ તેની મૂલ્યવત્તા માટે સભાનતા ઓછી જોવા મળે છે. બાળઘડતર માટે ઉચ્ચકોટિનું બાળસાહિત્ય હોવું અનિવાર્ય છે. કેટલાક સર્જકો બાળસાહિત્યમાં સતત સર્જન-સંપાદન કાર્ય કરી રહ્યા છે. એમાંના એક છે શ્રી નટવર પટેલ. તેમણે બાળગીતો, બાળવાર્તાઓ, બાળનાટકો આપ્યાં છે. બાળસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરતા બે ગ્રંથો તેમની પાસેથી મળ્યા છે ને ખૂબ પ્રશંસનીય વાત છે. જે વસ્તુની ઊણપ લાગે તેને દૂર કરવી એ ઉત્તમ બાબત છે. નટવર પટેલ નીવડેલા બાળસાહિત્યકાર છે. તેમણે ઉપર જોયું તેમ સર્જનાત્મક સ્વરૂપોમાં તો ખૂબ કામ કર્યું છે. અને કરશે. પણ તેમણે જે ઉપયોગી અને સુંદર કાર્ય કર્યું છે તે વિશે થોડી વાત કરવી છે તે છે : ‘નરસિંહથી નટવર’ (ભાગ ૧-૨, પ્ર.આ. ૨૦૧૭)માં બાળકાવ્યોના આસ્વાદોનું કાર્ય.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં તેમણે ૧૪૨ બાળકાવ્યોનો આસ્વાદ કરાવ્યો છે. તેમણે પોતાની કેફિયતમાં જણાવ્યું છે તેમ પાંચ વર્ષની તેમની મહેનતનું આ ઉત્તમ પરિણામ છે. એક તો આટલા બધા કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી ઉત્તમ બાળકાવ્ય પસંદ કરવું તે જ એક મોટી કસોટી. ને તે પછી તે કાવ્યને બાળભોગ્ય ભાષામાં – સરળ રીતે સમજાવવું,

તેનો આસ્વાદ કરાવ્યો તે બીજી કસોટી. નટવર પટેલ બંને કસોટીમાં ‘માનભરી’ રીતે પસાર થયા છે.

મધ્યકાલીન યુગથી સમકાલીનો સુધીના મહત્ત્વના નામી-અનામી કવિઓનાં કાવ્યોને સમાજ સુધી પહોંચાડવામાં તેમણે જે પુરુષાર્થ કર્યો છે તે ખરેખર અભિનંદનીય છે. કાવ્યોના પાઠાંતરો મેળવીને જે સાચું લાગ્યું તે જ સ્વીકારીને તેમણે સંશોધકધર્મ પણ અદા કર્યો છે. તેમણે બાળમાનસને ધ્યાનમાં રાખીને કરેલી બાળકાવ્યોની પસંદગી ઉત્તમ અને રસિક છે. અહીંનાં કાવ્યો બાળકો આનંદથી ગાવાં માંડે તેવાં છે. ત્રિભુવન વ્યાસ કે રમેશ પારેખનાં ઘણાં ગીતો બાળકંઠે ગવાતાં રહ્યાં છે. તેમાંથી એક જ પસંદ કરવું ખરેખર અઘરું છે પણ તેમણે આ બે કવિઓના જ નહીં, અન્ય કવિઓનાં પણ ભાષાકીય અને ભાવદૃષ્ટિએ બાળભોગ્ય કાવ્યો અને બાળમનને આનંદ પમાડે તેવાં કાવ્યો પસંદ કર્યાં છે. તેમની આ પસંદગી જ તેમને સાચા બાળસાહિત્યકાર ઠેરવે છે.

એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બાળકાવ્યો સરળ અને ભાવવાદી હોય. એમાં લય-પ્રાસનું પ્રાધાન્ય હોય બાળકના ભાવવિશ્વ અને વ્યવહારવિશ્વના પરિસરમાં આવતા વિષયો હોય. બાળકો તેને સહજતાથી કંઠસ્થ કરી લે તેવી તેની પદાવલિ હોય. તેમાં કંઈ અર્થનાં ઊંડાણો ના હોય. ને છતાંય તે બાળકને આનંદ સાથે કંઈક ને કંઈક શીખવતું હોય. બાળકાવ્ય ગાવાં-સમજવાં સહેલાં છે, પણ સરળ કાવ્યો હોવાથી તેને સમજાવવાં અઘરાં પડે. એ અઘરું કામ નટવરભાઈએ અહીં સુપેરે પાર પાડ્યું છે. ઉપેન્દ્રાચાર્યના અતિપ્રચલિત ‘અજબ જેવી વાત છે !’ – એ બાળકાવ્યના ઉદાહરણથી આ વાત સમજાવે. આ કાવ્યનો આસ્વાદ કરાવતાં આસ્વાદક લખે છે : “બાળક નાનું એટલે એની આંખ નાની, એના કાન નાના, એનાં નાક ને મોં નાનાં ને હાથ-પગ એવડા જ નાના.

બાળક અહીં પોતાની આંખથી શરૂઆત કરે છે. કાવ્યની શરૂઆત આંખથી થાય છે તે મારી દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક છતાં અસામાન્ય ઘટના છે. આંખ વડે જ આપણને જગતનો પરિચય થાય છે. આ આંખ રોજરોજ કેટકેટલાં દશ્યો નિહાળે છે ! બાળક કહે છે કે “નાની મારી આંખ, એ જોતી કાંક કાંક.” અહીં ‘કાંક’ શબ્દ દોહરાવીને કવિએ સમગ્ર સૃષ્ટિને બાળકની આંખ સામે ધરી દીધી છે. એ કાંકમાં શું શું ન સમાઈ જાય ? પછી બાળકને નવાઈ કેમ ન ઊપજે ?” (પૃ. ૪૬, ભાગ-૧). પછી કવિએ નાક, મોઢું, હાથ અને પગની વાત મૂકી છે. પછી આસ્વાદ કરાવતાં લખે છે : “કવિએ આ કાવ્યમાં દરેક પંક્તિમાં સુંદર અનુપ્રાસ જાળવ્યા છે, વળી એ પ્રાસ સહજ આવ્યા છે, તેથી ગાવામાં ક્યાંય થડકાર અનુભવાતો નથી. છાનામાના ચાલતા પગની જેમ કવિતા લયબદ્ધ રીતે ચૂપચાપ ચાલી જાય છે. અનુપ્રાસ જુઓ : આંખ-કાંક, નાનું-મઝાનું; કાન-ધ્યાન; મારું-સારું; હાથ-સાથ; નાના-માના. અહીં ‘નાનું’ સાથે ‘માનું’, ‘માનું’ વગેરે પ્રાસ સહજ ગણાય. ‘મઝાનું’ સહજ ખોડંગાય છતાં અહીં ચાલી શકે તેમ છે. ‘એ ફૂલ સૂંઘે મઝાનું’ સિવાય અન્ય શબ્દો મૂકી શકાય તેમ જ નથી. એ જ રીતે ‘કાન’ સાથે ‘દાન’, ‘વાન’, ‘સાન’ સહજ પ્રાસ ગણાય, છતાં ‘ધ્યાન’ કાન સાતે આવે જ. કાન તો “એ સાંભળે દઈ ધ્યાન” જ યોગ્ય છે.

શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય પાસેથી આવી સરસ બાળસહજ અને જોડાક્ષર વગરની (એક જોડાક્ષર ‘ધ્યાન’ સિવાયની) ગેય રચના મળી છે, એ પણ શું અજબ જેવી વાત નથી ?” (પૃ. ૪૮, ભાગ : ૧). અન્ય ઉદાહરણ ત્રિભુવન વ્યાસનું નાનકડું બાળગીત : ‘ઘરનો વાઘ.’ આમાં આસ્વાદક લખે છે : “કાવ્યની અંતિમ બે પંક્તિઓ કવિતાની શિરમોર જેવી બની રહે છે. બાળકાવ્યમાં અન્ય કાવ્ય જેવા ભાવ-વળાંક બાળકને કઠે છે. બાળકાવ્યમાં કેવી ચમત્કૃતિ હોવી જોઈએ તેનો ખ્યાલ આ કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓ પરથી આવે છે. બાળક બિલાડીના શરીર પરના ચટાપટાને વાઘ સાથે સરખાવે છે. વાઘનાં બચ્ચાં નાનાં હોય તો તે બિલાડી જેવાં લાગે છે. આ હકીકતને કવિએ અહીં બિલાડીને ‘ઘરનો વાઘ’ કહી સુંદર રીતે

પ્રયોજી છે. ‘ડાઘ’ સાથે ‘વાઘ’નો પ્રાસ સહજરીતે મળી રહે છે.

આ કાવ્યમાં કવિએ એક પણ જોડાક્ષરનો ઉપયોગ કર્યો નથી. વળી એક પણ શબ્દ એવો મૂક્યો નથી કે જે બાળક જાતે ન સમજી શકે. આવી સરળ છતાં ઉત્તમ રચના ત્રિભુવન જેવા નીવડેલા બાળસર્જક જ આપી શકે.” (પૃ. ૫૦, ભાગ-૧)

અહીં નરસિંહ છે, મીરાં છે, દલપતરામ, ન્હાનાલાલ, દેશળજી પરમાર, મેઘાણી, ચં. ચી. મહેતા, રમણલાલ સોની, સુન્દરમ્, ઉમાશંકર જોશી, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, સોમાભાઈ ભાવસાર, રાજેન્દ્ર શાહ, મકરન્દ દવે, સુરેશ દલાલ, રઘુવીર ચૌધરી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, રમેશ પારેખ છે તો મહિપતરામ જોષી, આત્મારામ પટેલ, ગોવિંદભાઈ પરીખ, જગદીશ ધ. ભટ્ટ, યોસેફ મેકવાન, રમેશ ત્રિવેદી, કરસનદાસ લુહાર, રક્ષા દવે, ‘જગત્પિત્ર’, મધુકાન્ત જોષી, કૃષ્ણ દવે, અનિલ રાવલ, કિરીટ ગોસ્વામી જેવા અનેક કવિઓનાં ઉત્તમ બાળકાવ્યોના આસવાદો છે.

નટવર પટેલે વિષયવૈવિધ્યનું પણ પૂરતું ધ્યાન રાખ્યું છે. પણ બાળકોના વહાલા અને બાળકો જેમને વહાલાં છે તે દાદા-દાદી સાંપ્રત સમાજની જેમ બાળક પાસે ઓછાં છે તેમ અહીં પણ એવી જ સ્થિતિ છે. જાણે કે સાંપ્રત સમાજનું પ્રતિબિંબ ન હોય ! પરિણામે પારિવારિક સંબંધોની સુવાસ થોડી ઓછી મહેકી છે. એક બીજી નાનકડી વાત. ‘મીઠી માથે ભાત’ કથાકાવ્ય તરીકે પ્રભાવિત – સરસ રચના છે. પણ અહીં ના હોત તો ચાલત એમ મને લાગે છે. બાળકને વ્યથિત શા માટે કરવું ? જોકે દુનિયાના બધા રંગોનો અણસાર બાળકને નાનપણથી આપવો જોઈએ એવો પણ એક મત છે. એ દૃષ્ટિ આ કાવ્ય ચાલે. આસ્વાદક સામે મોટો પડકાર તો એ હતો કે કવિનું એક જ કાવ્ય લેવું. તેથી તે બહુ પ્રચલિત કાવ્ય લે તે સ્વાભાવિક છે. બાકી રમેશ પારેખ કે ત્રિભુવન વ્યાસ, સુન્દરમ્ કે ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ચં. ચી. મહેતા કે કૃષ્ણ દવે વગેરેનાં અનેક કાવ્યો લઈ શકાયાં હોત. પણ આ તો પોતે જ બાંધેલી પાળ હતી, લક્ષ્મણરેખા હતી. ને તેમાં પણ નટવર પટેલ ઉત્તમ કાર્ય કરી શક્યા છે તેમાં બેમત

(અનુસંધાન પૃ. ૪૩મે પાને)

વાર્તા કે તાત્વિક સંભાષણ ?!

પ્રફુલ્લ રાવલ

‘હીરા માણેકની એક મોટી ખાણ’ એ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ – કાન્તકૃત ‘એક અપૂર્ણ વાર્તા’ છે. એનું પ્રકાશન ૧૯૧૩માં થયેલું. એકાવન પૃષ્ઠના આ પુસ્તકની બે આવૃત્તિ થઈ હતી. બીજી આવૃત્તિમાં જણાવ્યું છે તેમ તેના પ્રકાશક અમદાવાદના અમ્બાઈદાસ બાબરભાઈ પટેલ હતા. અને ‘યુનાઈટેડ કંપની લિ. પ્રેસ’ના મેનેજર મોહનલાલ મૂલચંદ શાહે એ પુસ્તક છાપેલું. બીજી આવૃત્તિની બે હજાર પ્રત છાપેલી. આવૃત્તિ અને પ્રતની સંખ્યા જોતાં એ કાળે મણિશંકર ભટ્ટની આ ‘વાર્તા’ સારી વંચાતી હશે – વંચાઈ હશે એમ અનુમાની શકાય.

આ વાર્તાનું શીર્ષક સૂચક છે. અહીં સ્થૂળ અર્થમાં નથી ખાણ કે નથી હીરા-માણેક. કદમાં આજે લખાતી લાંબીટૂંકી વાર્તા જેવી આ કૃતિ છે જેને મણિશંકર ભટ્ટ ‘વાર્તા’ કહે છે. વાર્તા અર્થાત્ કથા એવો ખ્યાલ આ રચના પાછળ જણાય છે. બે પ્રકરણની આ વાર્તા છે. સંભવ છે કે વધુ પ્રકરણો લખવાની મણિશંકર ભટ્ટને ઇચ્છા હશે ! કથાનો જે રૂઢ અર્થ છે તે અહીં જણાય છે.

આ વાર્તા પહેલા પુરુષ એકવચનમાં કહેવાઈ છે. કથક પોતાની ‘વાર્તા’ કહેતાં કથાનો આરંભ કરે છે. આપણી પારંપરિક કથા-વાર્તા કરતાં આની શૈલી જુદી છે. આમેય જુદીજુદી પ્રયુક્તિ કાન્તની સર્જકરુચિ છે. કથકનું પહેલું વાક્ય આમ છે :

‘મારી ત્રીસ વર્ષની વયે હું કલકત્તાની એક પ્રતિષ્ઠિત હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતો, અને મને રૂ. ૫૦નો પગાર અપાતો હતો.’ (પૃ. ૫૧)

કથકનું નામ રાધાકાન્ત છે. પાછળથી આ નામમાં જે બે પદ છે તેનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. કથક શિક્ષક છે અને એને રૂ. ૫૦ પગાર મળે છે. વીસમી સદીના બીજા દાયકાના પ્રારંભે આ પગાર ઓછો જ ગણાય. સ્થળ કલકત્તા છે અને કથકનું નામ બંગાળી જણાય છે. જોકે ગુજરાતમાં નાગરો નામકરણની બાબતમાં વિશિષ્ટ હતા

તેની છાયા પણ હોય ! જોકે કથક રાધાકાન્તે પોતાના ગુજરાતી મિત્રની વાત કરી છે એટલે કે પોતે બંગાળી છે.

કથકનું બીજું વાક્ય છે : ‘હું પાઠશાળામાંથી બી.એ.ની ઉપાધિ લીધા વગર આવતો રહ્યો હતો, અને તેથી મને અમુક મર્યાદાથી વધારે પગાર મળે એવું ન હતું.’ (પૃ. ૧)

અહીં કોલેજ માટે ‘પાઠશાળા’ શબ્દ કર્તાએ પ્રયોજ્યો છે. અલબત્ત, પાછળ ‘કોલેજ’ શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે. કથકે પોતાનું વાસ્તવ આ વાક્યના ઉત્તરાર્ધમાં છતું કર્યું છે. અમુક મર્યાદાથી વધારે પગાર મળે એવું ન હતું’ એ શબ્દોમાં વાસ્તવનું બયાન છે. વળી જેમાં આ વાર્તાનું હાઈ છે અથવા તો જે હેતુને લક્ષમાં રાખીને આ કથા પ્રયોજી છે તે ત્રીજા વાક્યમાં વ્યક્ત થાય છે :

‘છતાં મારી માતૃશ્રીને, મારા ભાઈઓને, મારી સ્ત્રીને અને મને પોતાને પૈસાદાર થવાની અને વૈભવ ભોગવવાની ઘણી ઇચ્છા હતી.’ (પૃ. ૧)

આ છે રાધાકાન્તના મનની વાત. પ્રત્યેક મનુષ્યની એષણા-અપેક્ષા પૈસાદાર થવાની અને વૈભવ ભોગવવાની હોય જ છે, પરંતુ રાધાકાન્ત વાસ્તવથી વાકેફ છે એટલે આ કથાના ચોથા વાક્યનો પૂર્વાર્ધ કથકની વાસ્તવની સમજને દર્શાવે છે. ચોથું વાક્ય જુઓ :

‘આ ઇચ્છા કોઈ પણ દિવસ સફળ થાય એવો થોડો જ સંભવ હતો, અને તોપણ અમે બધાં પાડોશમાં રહેતા એક પ્રેસિડન્સી કોલેજના રૂ. ૫૦૦નો પગાર મેળવતા પ્રોફેસરની સ્થિતિ જોઈને અસંતુષ્ટ થતાં’ (પૃ. ૧)

મણિશંકર ભટ્ટે આ ચાર વાક્ય દ્વારા મનુષ્યના મનની વાત માંડવાની ભૂમિકા બાંધી છે. આ વાક્યો ટૂંકી વાર્તાની આશા જગવે છે. પરંતુ આગળ જતાં આપણી કથા-વાર્તાની પરંપરાના ઢાળમાં આ વાર્તા સરી જાય છે.

જોકે એ રૂપમાં પણ નથી ગોઠવાતી. વ્યક્તિની અપેક્ષાની પૂર્તિ પૂર્ણ ન થતાં અસંતોષ ઉદ્ભવે અને આથી મનુષ્ય કેવા વિચારો તરફ વળે છે તે આ લેખક જેને ‘વાર્તા’ કહે છે તે કથામાં નિરૂપાયું છે. અસંતોષ મનુષ્યને કયા માર્ગે વિચારાવે તે નક્કી હોતું નથી. એ સદ્ગુણો વિચાર હોય તો અસદ્ગુણો વિચાર પણ હોય. રૂ. ૫૦૦ કમાતા પ્રોફેસર રમારમણ છે તો કથક રાધાકાન્તના ડાઈસ્કૂલ કાળના સહાધ્યાયી. રાધાકાન્ત જ એની ઓળખ આપે છે :

‘બાબુ રમારમણ ફિલસૂફીનો પ્રોફેસર હતો, તથા જાતે સશક્ત, ખૂબસૂરત, મિલનસાર, અને પર્યેષક વૃત્તિનો આદમી હતો.’ (પૃ. ૧)

પાદટીપમાં લેખકે ‘પર્યેષક’નો અર્થ ‘શોધકવૃત્તિ’નો એવો આપ્યો છે. પછીનું વાક્ય વળી કથક – રાધાકાન્તની પોતાની અને પરિવારની વૃત્તિનું દર્શક છે :

‘અમને અસુખ થતું તે તેના સુખથી નહીં, પણ અમારી ઊતરતી સ્થિતિથી થતું.’

બંનેની – રાધાકાન્ત અને રમારમણની – અભ્યાસની શક્તિમાં તફાવત થોડો જ હોવાથી ઉભયની સ્થિતિની સરખામણી થતી. રાધાકાન્તની જિંદગીમાં અમુક મોટો ફેરફાર થયો તેથી ‘અસમાનતાનો અસંતોષ’ ઘટ્યો અને રાધાકાન્તનું દુઃખ ઓછું થયું. નૈતિક તત્ત્વજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી મણિશંકર ભટ્ટે કથક અર્થાત્ રાધાકાન્તના મનમાં જે વિચાર-પ્રશ્ન ઉદ્ભવ કરાવ્યો તે આ હતો :

‘મैं મારા મનને પ્રશ્ન કીધો, કે વર્ષે રૂ. ૬૦૦૦ મેળવનારો માણસ જે સુખો ભોગવે છે તે રૂ. ૬૦૦ મેળવનારો ભોગવી શકે કે નહીં?’ (પૃ. ૨)

પ્રારંભનાં ચાર વાક્યો પછી લેખક કથાને, પેલા મનમાં ઉદ્ભવેલા ‘અસંતોષ’ને કેન્દ્રમાં રાખી કોઈક અલગ માર્ગે લઈ જઈ શક્યા હોત ! ટૂંકી વાર્તાને અનુકૂળ પ્રારંભ તો થયો જ છે. પરંતુ એમ ન થયું અને સુખના તાત્ત્વિક મુદ્દા પાસે કથા આવીને ઊભી રહી અને પછી એને જ સિદ્ધ કરવાનો ખ્યાલ લેખક પર જાણે હાવી થઈ ગયો. પરિણામે પેલું વાર્તાનું તત્ત્વ અળપાઈ ગયું.

પ્રશ્ન થતાં રાધાકાન્તે એ સંદર્ભે કરેલી તપસીલનો

મણિશંકર ભટ્ટે કમિક રજૂ કરી છે. એક રીતે કરેલી તપસીલનો ચિતાર આપ્યો છે. એ અંશો સંદર્ભે જ રાધાકાન્ત કહે છે : ‘પણ આ બધા અંશોનો સરવાળો કરતાં મને તે રમારમણની સ્થિતિને ઘટે તેવો લાગ્યો નહીં, અને તેટલા માટે મેં ફરી બીજી રીતે હિસાબ કર્યો.’ (પૃ. ૪)

કોઈ મહેતાજી નામું લખે એમ રમારમણનો હિસાબ પ્રસ્તુત થયો છે. રમારમણ ધનાઢ્ય પિતાનો પુત્ર છે. રાધાકાન્ત એના ખર્ચને પુનઃ અલગ રીતે રજૂ કરીને કહે છે : ‘આ આંકડા ઉપર દષ્ટિ કરતાં મને લાગ્યું, કે બાબુ રમારમણ રૂ. ૬૦૦૦માં જે સુખ ભોગવી શકે છે તે રૂ. ૬૦૦માં પણ મેળવી શકાય ખરું.’ (પૃ. ૬)

આ તારણ પછી પણ રાધાકાન્તે રમારમણની ૧. વાડી, બંગલો, ૨. ઉપસ્કર, ૩. સ્ત્રીનાં આભૂષણો, ૪. વસ્ત્રો, ૫. બાળકોનાં આભૂષણો ને વસ્ત્રો, ૬. પુસ્તકો, ૭. મૂડી અને ૮. પરચૂરણ સામાનની સાથે પોતાની તુલના કરીને નિષ્કર્ષ કાઢ્યો કે, ‘આ પ્રમાણેના વિચારોથી મને ખાતરી થઈ કે રમારમણના વૈભવનાં સ્થાયી સાધનોની હું બરાબરી કરી શકું; અને તેમાંથી પરિણામ કદાચ વધારે સારાં નિપજાવી શકું. આ ખાતરી થયા પછી તેના દરરોજના સુખ સંબંધી અને ચાલુ ખર્ચ સંબંધી તપસીલવાર વિચાર કરવાની મને બહુ જરૂર લાગી નહીં...’ (પૃ. ૧૫)

અને છતાંય ક થી ઝ સુધીના આઠ મુદ્દાઓમાં રાધાકાન્તના વિચારો મુકાયા છે. આ વિચારના અંતે રાધાકાન્તનું કથન છે :

‘આ પ્રમાણે વિચારવાથી મને ફરી પહેલાંની માફક જ પ્રતીતિ થઈ, કે રમારમણનાં વૈભવનાં ચાલુ સાધનોની પણ હું બરાબરી કરી શકું; અને તેમાંથી પરિણામ કદાચ વધારે સારાં નીપજાવી શકું.’ (પૃ. ૨૭)

અહીં સુધીનું બધું કથન રાધાકાન્તનું છે અને વળી એ જ કહે છે : ‘પણ આટલે સુધી આવ્યા પછી મારા વાંચનારાઓને કદાચ મારા વિચારો સંબંધી નહીં પણ મારી ક્રિયા સંબંધી વધારે જાણવાની ઇચ્છા થશે.’ ભલે, દેખીતી રીતે આ રાધાકાન્તની વાત લાગે છે પરંતુ ‘વાંચનારાઓને’ શબ્દથી લેખકનો પ્રવેશ થયાની પ્રતીતિ

કરાવે છે. મણિશંકર ભટ્ટે જ વાંચનારા પાસે શંકા રજૂ કરાવી છે તે રાધાકાન્તના વિચાર સામેના વાસ્તવની છે. વાર્તા-કથામાં આ રીતે વાચક નિમિત્તે લેખકનો પ્રવેશ વીસમી સદીના પ્રારંભે એક શૈલી સમ હતો. વાંચનારને થયેલી શંકા કે રાધાકાન્તના વિચારોને સમજાવાની વૃત્તિ જુઓ :

‘તમે વિચારો તો બહુ સારા કીધા; અને એ વિચારો પરથી તમે બહુ ડાહ્યા માણસ છો એમ દેખાય છે. પણ હવે અમારે તો શું કર્યું એ જાણવાની જરૂર છે. તમે કંઈ કરી શક્યા કે નહીં એ જાણ્યા વગર રૂ. ૬૦૦ની રકમ રૂ. ૬૦૦૦ની બરાબર થઈ શકે એ તમારો સિદ્ધાંત સ્વીકારીશું નહીં. અને ગરીબ ને તવંગર બંને સરખા સુખી થઈ શકે એ માનીશું નહીં. બોલવું તો સહેલું છે, પણ કરવું કઠણ છે. કશી પણ હકીકતો છુપાવ્યા વગર કે અતિશયોક્તિ કર્યા વગર તમે કેટલું કરી શક્યા તે અમને જણાવો. અમો તમારા શબ્દો પરથી નહીં પણ તે પરથી તમારી કિંમત કરીશું’ (પૃ. ૨૭)

કથકની વાર્તાના અનુસંધાને વાચક નિમિત્તે લેખકનો આ પ્રવેશ અભિવ્યક્તિની એક તરાહ છે. મણિશંકર ભટ્ટ પોતાના વાચકોને ‘વિલક્ષણ’ કહીને દીર્ઘ કથન કરે છે. આ કથનમાં રાધાકાન્ત અને લેખકના વિચારોનું સંમિશ્રણ છે. રમારમણ નિમિત્તે ઓછી આવકે પણ સુખી થયાના જે વિચારો રાધાકાન્તે દર્શાવ્યા છે તેમાં ‘ડહાપણ’ હોવાનું કહ્યા પછી ખુદ રાધાકાન્ત એ ‘ડહાપણ’ એના એકલાનું ન હોવાનું જણાવે છે. આ કથનના પ્રારંભે લેખકે રાધાકાન્ત પાસે ‘સુજ્ઞ ગૃહસ્થો’ એવું સંબોધન કરાવ્યું છે. રાધાકાન્ત બોલે છે :

‘છતાં જોકે મારા વિચારોને હું ખાસ ડહાપણ તો નથી જ માનતો, તોપણ ગરીબ અને તવંગર બંને સરખા સુખી થઈ શકે એ વાત હું નિસ્સંદેહ માનું છું. બેશક બોલવું સહેલું છે. અને કરવું કઠણ છે. પણ જે કરવું કઠણ છે તે અશક્ય નથી; અને હું તો શક્યતાની જ વાત કરું છું. મને સત્ય જ બોલવાની સૂચના કરવી વ્યર્થ છે; કારણ કે તમારી સૂચનામાત્રથી જ મારે સત્ય બોલવું પડે ત્યારે તો તમે મનુષ્ય નહીં પણ દેવ જેવા હોવા જોઈએ. તમે મારા શબ્દો પરથી નહીં મારાં કૃત્યો પરથી મારી કિંમત

કરવાનો નિશ્ચય કીધો છે તે બહુ યોગ્ય છે, પણ મારે એટલું તો તમને સ્મરણ આપવું જોઈએ કે શબ્દોની કિંમત તો શબ્દો પરથી જ થઈ શકે. અને તમારું કામ મારી કિંમત કરવાનું નહીં પણ મારા શબ્દોની કિંમત કરવાનું છે.’ (પૃ. ૨૮)

અહીં વિવાદનું તત્ત્વ વર્તાય છે. રાધાકાન્તનો ઉત્તર તાર્કિક જણાય છે. આ ઉત્તરમાં ભાષાનો આછો જુસ્સો વર્તાય છે. સમગ્ર વિચાર વ્યવહારચાતુર્યને ચીંધે છે. પહેલાં પ્રકરણના અંતમાં આવું વિધાન છે :

‘હું જે ઉદ્દેશથી લખવા પ્રવૃત્ત થયો છું તેમાં એ વ્યવહારચાતુર્ય સંબંધી સ્પષ્ટતાનો સમાવેશ થાય છે ખરો, પણ હું હવે પછી બતાવી આપીશ તે પ્રમાણે એ વિષયમાં આગળ ચાલતાં તો એવી હકીકતો મળે છે, કે જેની પાસે વ્યવહારના શુદ્ધ હિસાબો ખરેખરા ક્ષુદ્ર જ લાગે.’ (પૃ. ૩૨)

વાર્તા કહેવા-લખવા માટે મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ પાસે પ્રયુક્તિ છે તે તો સમજાય જ છે, પરંતુ વાર્તા કરતાં સુખી થવાનું આખું વલણ મનના સુખને ચીંધે છે જે તાત્ત્વિક વિચારનું દર્શન કરાવે છે.

બીજા પ્રકરણમાં વાર્તા કરતાં પાત્રોયુક્ત વિચારલેખ વાંચતા હોય એવું વધુ લાગે છે. ગરીબ-તવંગરની તુલના કરતા લેખક પરિશ્રમ અને સ્નેહની વાત પર આવી જાય છે. રાધાકાન્તના ભાણેજ દામોદરસેન સાથે પ્રયાગ જવા તૈયાર થયેલી ચિ. મેદિનીમોહનનો દાખલા ટંકીને મણિશંકર ભટ્ટે બાળકો તરફ કેવો વ્યવહાર કરવો ઘટે તેનું ભાન કરાવ્યું છે. તારણરૂપે ‘શ્રમ લીધા વગર અને વખત ગાળ્યા વગર બાળકો તરફની આપણી ફરજો કદાપિ અદા થઈ શકતી નથી.’ (પૃ. ૩૪) એવું વિધાન કથક જેને વાર્તાનો નાયક પણ કહી શકાય તેનું છે. વાત તો પેલા સુખની છે પણ મણિશંકર ભટ્ટની દિશા ફેંટાઈ ગઈ છે. કોઈક જુદી દુનિયામાં લેખક વાચકને ઢસડી જાય છે. વાર્તાને સ્થાને વિચારનું દર્શ્ય પીરસે છે. પરિશ્રમ અને સ્નેહના માર્ગે જતાં લેખક કુટુંબકર્તવ્ય તરફ વળે છે. કોઈ દીર્ઘ તત્ત્વસભર વ્યાખ્યાન સાંભળતાં હોઈ એવો ભાવ અનુભવાય છે. વચ્ચે વચ્ચે શેક્સપિયર, (અનુસંધાન પૃ. પમે પાને)

પ્રસાદ
બુદ્ધિપ્રકાશ
સો વર્ષ પહેલાં

● સંકલન : થોમસ પરમાર

પ્રભુનાં પગલાં

(ખંડ હરિગીત.)

પગલાં પ્રભુનાં સુણ્યાં ના શું માનવી ?
આવે પ્રતિદિન દિવ્ય એ તો રાજવી.

પ્રતિક્ષણ ગૃહે,

પ્રભુ આવતો;

પ્રતિદિન પ્રીતિ,

વરસાવતો,

પ્રભુ આવતો.

ઉજળી ઉષા આકાશમાં ફૂટી રહે,
અન્ધાર પટ નિશા નભે વીંટી રહે,
ત્યારે પ્રભુજી આવતો,
મીઠી દયા વરસાવતો,

પ્રભુ આવતો.

મૃદુ અનિલની લહરિ મીઠી શી આવતી,
મધુરાં કુસુમની સુરભિ ઘસડી લાવતી,

એ લહરિમાં,

એ સુરભિમાં.

પ્રભુ આવતો, નક્કી આવતો, આનંદ ઓઘે જગતને ભીંજાવતો,
પ્રભુ આવતો.

વાસંતી મીઠાં સ્વપ્ન લાઘ્યાં જીવનમાં,
પ્રકટ્યાં હૃદયમાં ગીત મીઠીમાં પ્રણયનાં;
એ ગીતમાં પ્રભુ આવતો,
ને તાલ ગીતને આપતો;

પ્રભુ આવતો.

ઘમઘોર વૃષા કાળમાં,
ઝબકન્ત વિદ્યુન્માલમાં,
ચમકી રહી,
ઝબકી રહી,

બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન ૨૦૧૮ ● ૪૯

ધરી ભિન્ન રૂપ પધારતો,
પ્રભુ આવતો, પ્રભુ આવતો.
ગંભીર વેરા શોકમાં
ઉર વીંધી દેતા શોચમાં,
પ્રભુ આવતો, પ્રભુ આવતો,
દુઃખ સર્વ હા ! ભૂલાવતો.

પ્રભુ આવતો.

તાપમાં-પરિતાપમાં,
હર્ષપૂર અમાપમાં,
પ્રભુ આવતો, પ્રભુ આવતો,
મીઠી દયા વરસાવતો,

પ્રભુ આવતો.

સુપ્રસન્નતા પ્રભુ છૂટથી શું વેરતો,
પ્રાકૃત્ય મીઠું હૃદયમાં શું પ્રેરતો,
તેજમાં તરતો પ્રભુ,
આનંદ નિતરતો પ્રભુ,
પ્રભુ આવતો, પ્રભુ આવતો,
આનંદ ઓથે જગતને ભીંજાવતો.*

કુસુમાકર

(જૂન, ૧૯૧૮ જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખવામાં આવી છે. - સં.)

બે જ વસ્તુ

નાગરિક આપણો પ્રમાદશીલ છે. જે કાંઈ થવાનું હોય તેને માટે પોતાને લગીરે હાથપગ હલાવવા ન પડે તો સારું, એમનેમ બધું થઈ જવું જોઈએ. પરિણામે નાગરિકે કાંઈ કરવાનું હોય તો માત્ર બે જ વસ્તુ - કાં તો ફરિયાદ, કાં તો માગણી ! આમાં આપણા તરુણોવે અપવાદ નથી. બસ, એક જ નારો - અમારી માગણીઓ પૂરી કરો, અમારી ફરિયાદો દૂર કરો !

દાદા ધર્માધિકારી

પુસ્તક પરિચય

તમારા બાળકને ઓળખો : સંપા. મનસુખ સલ્લા; પ્રકા. ગુજરાતી કેળવણી પરિષદ, ૫, થિયોસોફિકલ સોસાયટી, રસરંજન સામે, વિજય ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૯, બીજી આવૃત્તિ : ૨૦૧૮, કિં. રૂ. ૧૫૦/-, પૃ. ૧૭૧.

બાળકને ઓ...ળ...ખ...વું... એટલે શું ? શું દૂરથી દોડતા આવતા બાળકને ઓળખી જનાર પિતા બાળકને ઓળખે છે ? શું નજીકમાં ન દેખાતા બાળકને સાંભળીને તેને ઓળખી જતી માતા બાળકને ઓળખતી હોવાનું કહી શકાય ? શું હાજરી-પત્રકમાંનાં રોલ નંબર ઉપરથી બાળકને ઓળખી જનાર શિક્ષક બાળકને ઓળખે છે એમ કહી શકાય ?

ખરેખર તો બાળકને ઓળખવું એટલે તો તેના સંભવિત વર્તન અંગે સફળ અનુમાન કરી શકવું; બાળકને ઓળખવું એટલે તેના સર્વાંગી વિકાસનાં પાસાંઓને વરતીને તેને વિકસાવવું; ઓળખવું એટલે બાળકના વણબોલ્યે તેની અપેક્ષાઓ સમજી જવી; બાળકને ઓળખવું એટલે તેને મિત્રભાવે કેળવવું.

લેખક હરેશ ધોળકિયાએ લખ્યું છે કે બાળઉછેર એ તો તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું કપરું છતાં કોમળ કૌશલ છે. એના પર ચાલી શકવા માટે બાળકને ખરા અને પૂરા અર્થમાં ઓળખવું – સમજવું જરૂરી છે. આ માટે જરૂર છે અનુભવીઓની સંગત અને તાલીમની અને તેના વૈચારિક સાતત્ય માટે વાચનની.

આપણે ત્યાં બાળકો અંગે ચિંતા ખૂબ થાય છે, પરંતુ એના સમુચિત વિકાસ અંગેનું ચિંતન ખૂબ ઓછું થાય છે. આ ક્ષેત્રે જે કોઈ પ્રાસંગિક ચિંતન કરે છે તે ચોક્કસ મુદ્દે પ્રકાશ જરૂર પાથરે છે પણ બાળવિકાસ અંગેના અનેક મુદ્દાઓ વણસ્પર્શ્યા રહી જવા સહજ છે. આથી એકથી વધુ ચિંતકોનાં પુસ્તકો અવલોકવાં રહ્યાં પણ તે પૂર્વે બાળવિકાસ અંગે ગહન વિચાર કરીને વ્યક્ત થનાર વિચારકોના લેખોનું દૃષ્ટિપૂર્વકનું સંપાદન હાથ લાગે તો બાત બન જાયે !

સદ્ભાગ્યે તાજેતરમાં જ એવું અપેક્ષિત આ પુસ્તક પ્રકાશિત થયું છે. તે પુસ્તકનું પ્રકાશન થયાના એક જ

માસ પછી તેની બીજી આવૃત્તિ પણ વાલીઓના આવકાર અને ઉત્સાહ થકી થવા પામી છે. આ પુસ્તકમાં બાળઉછેર ક્ષેત્રના પચીસથી વધુ વિચારકોના લેખો સંપાદકે જહેમતપૂર્વક મેળવીને તેનું સંપાદન કરેલ છે. આ સંપાદનને સુપ્રસિદ્ધ ચિંતક ગુણવંત શાહે ‘વાલીઓ માટેના એક પાઠ્યપુસ્તક’ તરીકે આવકાર્યું છે.

આ પુસ્તક ‘તમારા બાળકને ઓળખો’ના સંપાદક મનસુખ સલ્લા ગુજરાતી કેળવણી પરિષદના પ્રમુખ છે. લોકભારતી-સણોસરા જેવી ધ્યેયનિષ્ઠ શિક્ષણસંસ્થામાં સાડાત્રણ દાયકા લગી અધ્યાપન અને અધ્યયન કર્યું છે. તેમણે સાહિત્યક્ષેત્રે પણ નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. તેઓ ગુજરાતના એક અગ્રણી કેળવણીકાર તરીકેનો પ્રેમ-આદર પામ્યા છે.

મનસુખ સલ્લાના આ સંપાદિત પુસ્તકમાં જેમની કલમોની નીપજ ગ્રંથસ્થ થયેલ છે તેમાં સર્વશ્રી મનુભાઈ પંચોળી, ગુણવંત શાહ, ભદ્રાચુ વહરાજાની, ભાણદેવ, હરેશ ધોળકિયા, કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ, કિરણ શીંગલોત, રતિલાલ બોરીસાગર, સ્વયં સંપાદક સહિત ત્રીસેક વિચારકોના સચોટ લેખો સમાવિષ્ટ છે.

સમુચિત બાળઉછેર કરી શકવા માટે સૌપ્રથમ તો બાળકને ખરા અને પૂરા અર્થમાં ઓળખવું જરૂરી છે. આ ઓળખ માટે યોગ્ય વાચન-સામગ્રીનું અધ્યયન ખૂબ ઉપયોગી થતું હોય છે. જાગ્રત વાલીઓ અને સંનિષ્ઠ શિક્ષકો પોતાનું આ પરમ કર્તવ્ય બજાવવા આ અને આવી હેન્ડબુક અવશ્ય વસાવે, વાંચે, ચર્ચે અને શક્ય અમલમાં મૂકીને ઊગતી પેઢીનો સર્વાંગી વિકાસ સાધે તેવી અંતર-ઇચ્છા સહ વિરમું છું.

– ઈશ્વર પરમાર

‘મોરપીંછ’, સિદ્ધનાથ સામે, દ્વારકા-૩૬ ૧૩૩૫; મો. નરસિંહથી નટવર ભા. ૧-૨ [ગુજરાતી બાલકાવ્યાસ્વાદ] : સંપાદક-આસ્વાદક : નટવર પટેલ; પ્રકા. પ્રણવ પ્રકાશન, ૩૦, બીજો માળ, કૃષ્ણ કોમ્પ્લેક્સ, જૂનું મોડલ સિનેમા, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧; પ્ર. આ.

૨૦૧૭, ક્રિં. ૩. ૧૭૫ + ૧૭૫ પૃ. ૧૮૩ + ૧૭૫.

પાછલાં પાંચસો વર્ષોનો આપણો બાલકવિતાનો વારસો ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ગૌરવવંતો છે. નરસિંહ મહેતાની કવિતા ‘નાગદમન’ પછી આપણી બાલકવિતાનું વસ્તુ-વૈવિધ્ય પણ વિસ્તરતું ચાલ્યું છે. બાલકવિતાનો આપણો વારસો સમયાંતરે જળવાતો રહે અને તેમાં વૃદ્ધિ પણ થતી આવે તો એ બાલસંસ્કારના મજબૂત માધ્યમ તરીકે સહેલાઈથી સિદ્ધ થઈ શકે.

ગુજરાતી બાલકવિતાના વારસાના સંક્રમણ માટે આપણે ત્યાં મર્યાદિત પ્રમાણમાં પ્રયત્નો તો થયા છે; પરંતુ આ પુસ્તક તેની આગવી વિશેષતાઓને લીધે બાલકવિતાના સંપાદન ક્ષેત્રમાં નોખું અને નિરાળું જણાય છે. સંપાદક નટવર પટેલનું બાલસાહિત્યક્ષેત્રે લગભગ તમામ સ્વરૂપોમાં સંખ્યા અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ વિશેષ નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. બાલસાહિત્યક્ષેત્રે એમનું સંપાદકીય પ્રદાન પણ વિપુલ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ છે.

આ પુસ્તક માત્ર અને માત્ર બાલકાવ્યોનું સંપાદન નથી, પરંતુ નટવર પટેલે એ કૃતિઓનું રસાળ અને મર્માળુ આસ્વાદન પણ કરાવ્યું છે. પાંચ સદીઓના વિશાળ ફલક પર પથરાયેલ બાલકવિતાઓનું આ આસ્વાદન સહિતનું પ્રકાશન કદાચ પ્રથમ જ હોઈ શકે છે. આસ્વાદન માટે સમીક્ષક નટવર પટેલે જે અભિગમ અપનાવ્યો છે તેમાં

જે-તે કૃતિના ગુંફિત વિશેષને દર્શાવેલ છે. ઉપરાંત ક્યારેક કૃતિની મર્યાદા ચીંધી બતાવીને ચૂપ રહેવાને બદલે તેમાં વૈકલ્પિક સુધારા પણ સૂચવેલ છે અને એ રીતે કવિઓને જરૂરી માર્ગદર્શન પણ આપેલ છે. આ અભિગમને લીધે નટવર પટેલ બાલકવિતા ક્ષેત્રના ઊંડા અભ્યાસી તરીકે પણ સહજપણે સ્વીકાર્ય બને છે.

અલબત્ત, અહીં આસ્વાદનની ભાષા-શૈલી બાલભોગ્ય નથી; આસ્વાદકને પણ એ અપેક્ષિત નથી. આથી આ પુસ્તક બાલકવિતાના રસિકો અને શિક્ષકોને તેમજ બાલસાહિત્યક્ષેત્રના નવોદિત સર્જકો અને ભાવિ સંપાદકોને ખૂબ ઉપયોગી બને તેવું બન્યું છે. પ્રાથમિક શિક્ષકો આ પુસ્તકને સથવારે તેમના વિદ્યાર્થીઓને બાલકવિતાનો નેડો લગાડી શકશે. બાળકોને પોતાનાં ઘરોમાં ઘાંટા પાડીને લલકારવાનું મન થાય તેવાં દોઢસો જેટલાં ગીતો આ પુસ્તક દ્વારા સુલભ થયાં છે. પુસ્તકની આકર્ષક સજાવટ અને પ્રસ્તુતિ પ્રકાશકનો બાળસાહિત્યપ્રેમ સૂચવી રહે છે. પુસ્તકના આસ્વાદક અને સંપાદક નટવર પટેલને આ નિમિત્તે હાર્દિક અભિનંદન.

— ઈશ્વર પરમાર

આજે સામાન્ય નાગરિક ફરિયાદ કરે છે, પણ બધી મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ લાવવાની લગની તેને નથી. દરેકને ફિકર છે એટલી જ કે “મારી” મુશ્કેલી મટવી જોઈએ. દરેક પોતાનું જ વિચારે છે, બીજાની મુશ્કેલીની તેને કાંઈ પડી નથી. વેપારી, ગ્રાહક, ઉત્પાદક સૌ કોઈ પોતપોતાની વાત જ આગળ કરતા હોય છે; “આપણે બધા” મળીને મુશ્કેલીઓ દૂર કરીએ, એમ કોઈ વિચારતું નથી.

આજની પરિસ્થિતિમાં એક ગંભીર બાબત ભ્રષ્ટાચારની છે. આપણી સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાંથી એવી કેટલી હશે કે જેમાં હિસાબ વિશે એકબીજા ઉપર આરોપ ન મુકાતા હોય ? સંસ્થા છોડતી વખતે છોડવાવાળો પવિત્ર, અને તેમાં રહેવાવાળા બધા ભ્રષ્ટ ને નાલાયક ! તેવી જ રીતે સરકારમાં. પણ સરકાર નાલાયક હોય, તો તે ત્યાં છે જ કેમ ? તે કાંઈ આસમાનમાંથી ટપકી પડી નથી ને ? તમારા જ મતથી એ ત્યાં આવી છે. કદાચ પૈસાથી વોટ ખરીદીને આવી હશે, તો પૈસા લઈને વોટ વેચનારા પોતે જ પહેલાં તો ભ્રષ્ટ થઈ ગયાને !

દાદા ધર્માધિકારી

સાહિત્યવૃત્ત

**કુમાર આર્ટ્સ ફન્ડેશન, ગોધરા દ્વારા
ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાં પ્રગટ
થયેલાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોને નીચે પ્રમાણેના એવોર્ડ્સ
આપવામાં આવે છે.**

(૧) કવિતા : ડૉ. રણજિત પટેલ 'અનામી' એવોર્ડ,
(૨) ગીત-ગઝલ : ડૉ. ચિનુ મોદી એવોર્ડ, (૩) ટૂંકી વાર્તા
: શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ એવોર્ડ, (૪) નવલકથા
: 'દર્શક' એવોર્ડ, (૫) પ્રવાસ નિબંધ : ડૉ. ભોળાભાઈ
પટેલ એવોર્ડ (૬) આત્મકથા-જીવન ચરિત્ર : શ્રી
કિશનસિંહ ચાવડા એવોર્ડ, (૭) નાટક-એકાંકી : શ્રી
ચંદ્રવદન ચી. મહેતા એવોર્ડ, (૮) વિવેચન : ડૉ. સુરેશ
જોષી એવોર્ડ, (૯) સંશોધન : ડૉ. ભોળીલાલ સાંડેસરા
એવોર્ડ, (૧૦) હાસ્ય વ્યંગ્ય : શ્રી બકુલ ત્રિપાઠી એવોર્ડ,
(૧૧) બાળસાહિત્ય : શ્રી રમણલાલ નાનાલાલ શાહ
એવોર્ડ, (૧૨) લોકસાહિત્ય : શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાકર
એવોર્ડ, (૧૩) લાઇફ ટાઇમ એચીવમેન્ટ એવોર્ડ : શિક્ષણ
અને સાહિત્યક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન માટે

આ માટે લેખકો અને પ્રકાશકોને જે-તે સ્વરૂપમાં
પ્રકાશિત થયેલા પુસ્તકની બે નકલ, જે વિભાગ માટે
મોકલ્યું હોય તેના નામ નિર્દેશ સાથે તા. ૧૫-૮-૨૦૧૮
સુધીમાં કુમાર આર્ટ્સ ફાઉન્ડેશન, ૧૪, સમ્રાટનગર,
બામરોલી રોડ, ગોધરા-૩૮૮૦૦૧. (જિ. પંચમહાલ)ના
સરનામે મોકલવા વિનંતી. મોડી આવેલી કૃતિઓ
સ્વીકારવામાં આવશે નહીં. એવોર્ડ્સ અંગે નિર્ણાયકોનો
નિર્ણય આખરી અને બંધનકર્તા રહેશે.

(સતીશ ડણાક) (ડૉ. કુમાર જૈમિની શાસ્ત્રી)
અધ્યક્ષ પ્રમુખ

રાષ્ટ્ર કે સમાજમાં પરિવર્તન લાવનારને શ્રી ચીનુભાઈ
આર. શાહ જીવનશિલ્પી એવોર્ડ

રાષ્ટ્ર અને સમાજમાં કોઈ એક નવો વિચાર
પ્રસારિત કરીને અથવા તો કોઈ નવો એપ્રોચ કે
ટેકનોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા પ્રજાજીવનની સિકલ
બદલનારા લોકોને પોંખવાનો એક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો

છે. પોતાના આવાં કાર્યથી જે-તે ગામ કે શહેરના લોકોના
જીવનની ગુણવત્તામાં (કવોલિટી ઓફ લાઈફ) વધારો કર્યો
હોય અથવા પરિવર્તન આણ્યું હોય એવી વ્યક્તિને શ્રી
ચીનુભાઈ આર. શાહ જીવનશિલ્પી એવોર્ડ આપવાનું
નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. આ એવોર્ડ દ્વારા નવા વિચારો
અને નવાં પરિવર્તનોને વેગ આપવાનો આશય રાખવામાં
આવ્યો છે. જેમાં ગુજરાત વિશ્વકોશ ભવનમાં કાર્યક્રમ
યોજીને એવોર્ડ વિજેતાને એકાવન હજાર રૂપિયા, શાલ
તેમજ સન્માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવશે. તો આ
અંગે રસ ધરાવનારા કે માહિતી ધરાવનારાઓએ નીચેના
સરનામે પત્ર વ્યવહાર કરવો.

'શ્રી ચીનુભાઈ આર. શાહ - જીવનશિલ્પી એવોર્ડ'
C/o. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્ક સોસાયટીની
પાસે, ઉસ્માનપુરા ચારરસ્તા, વિશ્વકોશ માર્ગ,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૧૩ ફોન : ૦૭૯-
૨૭૫૫૧૭૦૩; email :
vishvakoshad1@gmail.com

**અમેરિકા અને ચીન વચ્ચેનું વેપારયુદ્ધ ભારત પર
માઠી અસર પહોંચાડે તેમ છે.**

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક
જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં સાહિત્ય, શિક્ષણ,
અર્થશાસ્ત્ર, સંસ્કૃતિ જેવાં જુદા-જુદા વિષયો પર વ્યાખ્યાનો
યોજવામાં આવે છે. એ સંદર્ભમાં ગુજરાત વિશ્વકોશ
ભવનમાં પ્રા. રમેશભાઈ બી. શાહે 'ટ્રેડ વોર' (અમેરિકા
અને ચીન વચ્ચેનું વેપારયુદ્ધ) વિશે વક્તવ્ય આપતાં
જણાવ્યું કે પહેલી માર્ચે અમેરિકાએ પોલાદની આયાત
પર ૨૫ ટકા અને એલ્યુમિનિયમની આયાત પર ૧૦ ટકા
જકાત નાખીને વેપારયુદ્ધનો આરંભ કર્યો છે. આરંભમાં
યુરોપિયન યુનિયન અને ચીન સહિતના ઘણા દેશો સામે
ટ્રમ્પે વેપારજંગ માંડ્યો છે તેવું ચિત્ર ઊપસ્થું હતું, પરંતુ
એ પછીના દિવસોમાં આ વેપારયુદ્ધ અમેરિકા અને ચીન
વચ્ચેનું જ હોય એવું ચિત્ર ઊપસી રહ્યું છે. અમેરિકા અને
ચીન વચ્ચેના ચીજવસ્તુઓના વેપારમાં અમેરિકા મોટી
ખાદ્ય ભોગવી રહ્યું છે અને ચીન મોટી પુરાંત ધરાવે છે,
તેથી અમેરિકા તેની ખાદ્ય ઘટાડવા જકાતનો આશ્રય લે
તે સમજી શકાય એવું છે.

આ વેપારયુદ્ધનો આરંભ કરીને અમેરિકા વગોવાયું છે, પણ વાસ્તવિકતા એ છે કે ચીને છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી પોતાના દેશની આયાતોને સીમિત બનાવીને જુદાજુદા માર્ગો અપનાવી નિકાસની હરણફાળ ભરી છે. એ રીતે જોઈએ તો ચીનનું ગુપ્ત રીતે વ્યાપારયુદ્ધ ચાલે છે અને તેણે પોતાના દેશમાં રોજગારી વધારવાની સાથોસાથ વિદેશના બાજરો પર પણ પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે. અમેરિકા અને ચીનની 'ટ્રેડ વોર' જો વધુ ને વધુ જગતવ્યાપી બને, તો ભારતને એની માઠી અસર થવાનો સંભવ છે, કારણ કે આઠથી દસ ટકાના દરે ભારતે વૃદ્ધિ કરવી હોય તો એની નિકાસમાં પંદરથી વીસ ટકાનો વધારો કરવો પડે, જે આ ટ્રેડ વોરના માહોલમાં શક્ય નથી. વ્યાખ્યાનના પ્રારંભે ડૉ. પ્રીતિબહેન શાહે વક્તાનો પરિચય આપ્યો હતો. આ કાર્યક્રમ ૧૧ એપ્રિલ ૨૦૧૮ના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં યોજાયો હતો.

કૃષ્ણા સોબતી હિંદી સાહિત્ય જગતનું એક આગવું શિખર છે. વિશ્વકોશમાં યોજાયેલું ડૉ. બિંદુ ભટ્ટનું વ્યાખ્યાન

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પુસ્તક પ્રકાશન ઉપરાંત વિવિધ વ્યાખ્યાનશ્રેણીઓ, વિશ્વકોશ લલિતકલાકેન્દ્ર, બાળવિશ્વકોશ જેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. એપ્રિલ ૨૦૦૬થી નિયમિત રીતે શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યા-દીપક વ્યાખ્યાનશ્રેણી યોજાય છે. આ વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં વિવિધ વિષયો ઉપર તજજ્ઞો વ્યાખ્યાન આપે છે. અત્યાર સુધીમાં ૨૫૦થી વધારે વ્યાખ્યાન યોજાય ચૂક્યાં છે. આ વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત ડૉ. બિંદુભહેન ભટ્ટે 'કૃષ્ણા સોબતીના કથાસાહિત્યમાં સ્ત્રી' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું. વર્ષ ૨૦૧૭નો ભારતીય જ્ઞાનપીઠ અવોર્ડ જેમને મળ્યો છે એવા કૃષ્ણા સોબતી હિંદી સાહિત્યજગતનું એક આગવું શિખર છે. ૧૯૫૦થી ૧૯૬૦ની વચ્ચે જે સ્ત્રીકલમો સક્રિય થઈ તેમાં મન્નુ ભંડારી, ઉષા પ્રિયંવદા અને કૃષ્ણા સોબતી. એમને પોતાનું એક આગવું સ્થાન અંકિત કર્યું છે. એમાં પણ કૃષ્ણા સોબતી સ્ત્રીની વિવિધ સંવેદનાઓને બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે આલેખે છે. આ એક એવા વિશિષ્ટ રચનાકાર છે.

એમની નવલકથાઓમાં સ્ત્રી શહેરની હોય,

ગામડાની હોય, પરણેલી હોય, કુંવારી હોય, પત્ની હોય, પ્રેયસી સ્વરૂપે હોય કે રખાત સ્વરૂપે હોય આમ સ્ત્રીનાં વિવિધ સ્વરૂપોનું આલેખન તેમની નવલકથાઓમાં કર્યું છે. સ્ત્રી-પુરુષ સંદર્ભ લઈને સ્ત્રીને બહુ ઊંડાણથી ચિત્રિત કરવાનું તાક્યું છે. એમની દરેક નવલકથા નવો જ વિષય લઈને આવે છે. ભાષા-સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ વિશિષ્ટ રીતની છે. મિત્રો મરજાની, સૂરજમુખી અંધેરે કે, દિલોદાનીશ તેમની નવલકથાઓ છે. બાદલો કે ઘેરે તેમનો વાર્તાસંગ્રહ છે. તેમણે લાંબી-ટૂંકી વાર્તાઓ પણ આપી છે. પોતાના પૂર્વકાલીન, સમકાલીન અને એની પછીની પેઢીના રચનાકારો વિશે રેખાચિત્રો પણ લખ્યાં છે. તે સંગ્રહ હમ હંસ મત નામે પ્રગટ થયો છે. મૂળ પાકિસ્તાનના ગુજરાતમાં જન્મેલા પછીથી મોટા ભાગે તેઓ દિલ્હીમાં રહ્યા છે. તેમણે કૃષ્ણા સોબતી અને બલદેવ વૈદ નામે એક સંવાદનું પુસ્તક આપ્યું છે. આ કાર્યક્રમ ૨૫ એપ્રિલ ૨૦૧૮ના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં યોજાયો હતો.

ગમી તે ગઝલ અંતર્ગત વિશ્વકોશમાં શ્રી અમર ભટ્ટ દ્વારા સંગીતમય ગઝલ પ્રસ્તુતિ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં જાણીતા ગાયક શ્રી અમર ભટ્ટ બાલાશંકર કંથારિયાથી શરૂ કરીને અનુઆધુનિક યુગ સુધીના ગઝલકારોની ગઝલો પ્રસ્તુત કરી. જેમાં મુખ્યત્વે બાલાશંકર કંથારિયાની 'ગુજારે શિરે તારે', કલાપીની 'અમે જોગી બધા', શયદાની 'જનારી રાત્રી જતા કહે છે', ગની દહીંવાલાની 'ન તો કંપ છે ધરાનો', અમૃત ઘાયલની 'અણગમાને અતિ કમી તે ગઝલ', મરીઝની 'મહોબતનો હવે આવી ગયો અંજામ લાગે છે', જલન માતરીની 'આઠે પ્રહર ગરીબો ઉપર બેસુમાર કેમ' વગેરે ગઝલકારોની ગઝલો તેમણે પ્રસ્તુત કરી. તો મનોજ ખંડેરિયા, ચીનુ મોદી, રાજેન્દ્ર શુક્લ, રમેશ પારેખ અને અનુઆધુનિક યુગના હરીશ મિનાશ્રુ, રાજેશ વ્યાસ મિસ્કીન, અશોક ચાવડા વગેરે ગઝલકારોની ગઝલો પણ તેમણે પ્રસ્તુત કરી. શ્રી અમર ભટ્ટે થોડીક ગઝલોનું પઠન પણ કર્યું.

એક મુક્ત હવાનું સર્જન કર્યું

શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા સ્મારક સમિતિના ઉપક્રમે શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાની જન્મજયંતી પ્રસંગે ગુજરાત વિશ્વકોશમાં યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં જુદા-જુદા વક્તાઓએ ચંદ્રવદન મહેતાના સાહિત્ય, નાટક અને રંગભૂમિ ક્ષેત્રના પ્રદાનની વાત કરી હતી. આ પ્રસંગે શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ કહ્યું કે શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાએ નાટક અને રંગભૂમિને પરસ્પર નજીક લાવીને મૂક્યા અને જૂની ધંધાદારી રંગભૂમિ સામે એમણે વાસ્તવિક દૃશ્યો અને સાહિત્યિક સુગંધવાળા નાટ્યપ્રયોગો આપ્યાં. ચંદ્રવદન મહેતા એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'ગઠરીયાં' શ્રેણી દ્વારા પ્રવાસ સાહિત્યમાં ચિરસ્મરણીય પ્રદાન કર્યું છે. આ ઉપરાંત સામાજિક, પૌરાણિક, ઐતિહાસિક, નાટકો, કોમેડી, રૂપક જેવાં અનેક સ્વરૂપ અને શૈલીનાં નાટકો આપીને ગુજરાત સાહિત્ય અને રંગભૂમિને ન્યાલ કરી દીધી છે. ભગિની પ્રેમનાં કાવ્યો લખનાર તરીકે ચંદ્રવદન મહેતા ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. એ જ રીતે ગુજરાતમાં ઉચ્ચ સ્તરે નાટ્યશિક્ષણનો પ્રારંભ કરવાનું માન ચંદ્રવદન મહેતાને જાય છે. જયશંકર સુંદરીની માફક ગુજરાતના આ આધુનિક નાટ્યઋષિની સ્મૃતિ જળવાઈ રહે તેવું તેમનું સ્મારક 'નટઘર' સ્થાપવું જોઈએ. જ્યારે આ પ્રસંગે વક્તવ્ય આપતાં જાણીતા સર્જક શ્રી ધીરુબહેન પટેલે કહ્યું કે ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા ઇલા કાવ્યોને લીધે એક જમાનાના ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ થયેલા આપણા સન્માનનિય લેખક પાછળથી ભલે એમણે નાટ્યકાર તરીકેની પ્રસિદ્ધિ મેળવી, પરંતુ શરૂઆત તો ઇલા કાવ્યોથી જ થયેલી અને ઘણાં બધાં ગુજરાતી ઘરોમાં દીકરીઓના નામ ઇલા પડેલાં. ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયોની મુંબઈ કેન્દ્રની શરૂઆતના દિવસોમાં ચંદ્રવદન મહેતાની આગવી સૂઝ સમજને લીધે ગુજરાતી ભાષાના કાર્યક્રમો ઘણા સરસ થતા હતા અને મોટા ભાગના સાહિત્યકારો એમના માર્ગદર્શન વડે આ નવા માધ્યમને ઓળખી શક્યા હતા. શ્રી મહેશ ચંપકલાલ શાહે કહ્યું કે ૧૯૭૬માં ચંદ્રવદન મહેતા પંચોતેર વર્ષ પૂરા કરે છે. તે નિમિત્તે મુંબઈ આઈ.એન.ટી. દ્વારા તેમનો અમૃત મહોત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો. પોતાના સન્માનનો પ્રત્યુત્તર આપતાં તેમણે આત્મખોજ કરી. એ સ્વયં ચંદ્રવદન મહેતાની સ્વગત ઉક્તિનો ઉત્તમ નમૂનો છે. જેમાંથી કેટલાક અંશોનું એમણે

પઠન કર્યું અને એમાં ચંદ્રવદન મહેતાએ પોતાના જીવનમાં કરેલી ભૂલોનો સ્વીકાર, પોતાની સ્વભાવગત નબળાઈ, પોતાના સર્જન પછી એ નાટક હોય કે કવિતા તે કેમ ચિરસ્મરણીય નથી બન્યાં તેની તટસ્થપણે છણાવટ. આવી નિખાલસતા બહુ ઓછા સર્જકોમાં જોવા મળે છે. 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ'ના કન્યાવિદાય સુધીના પ્રસંગોનો શ્રી ચં. ચી. મહેતાએ કરેલાં સમશ્લોકી ગુજરાતી અનુવાદ પરથી રજનીકુમાર પંડ્યાએ તૈયાર કરેલી એનિમેટેડ ફિલ્મની પ્રસ્તુતિ થઈ હતી. આ કાર્યક્રમ ૬ એપ્રિલ ૨૦૧૮ના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં યોજાયો હતો.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના લલિતકલા કેન્દ્ર દ્વારા કવિ વિનોદ જોશીના પ્રબંધ કાવ્ય 'સૈરન્દ્રી'નું પઠન

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના લલિતકલા કેન્દ્રના ઉપક્રમે ગુજરાતી ભાષાને પોતાનાં ઉત્તમ ગીતકાવ્યોથી સમૃદ્ધ કરનાર સુખ્યાત કવિ વિનોદ જોશીના તાજેતરમાં રચાયેલાં પ્રબંધકાવ્ય 'સૈરન્દ્રી'નાં કવિમુખે પઠનનો એક કાર્યક્રમ વિશ્વકોશ ભવનના સભાગૃહમાં ચિક્કાર સાહિત્યરસિકોની ઉપસ્થિતિમાં યોજાઈ ગયો.

આ કાવ્યમાં વિનોદ જોશીએ મહાભારતના વિરાટપર્વમાં આવતા પાંડવોના અજ્ઞાતવાસને લક્ષમાં લઈ તે દરમિયાન દ્રૌપદીના દાસીરૂપનું નવું અર્થઘટન કરી મનુષ્યે ગુમાવી દીધેલી પોતાની મૂળ ઓળખનું દૃષ્ટિબિંદુ ચોપાઈ અને દોહરા જેવા યુસ્ત માત્રામેળ હંદોમાં સાત સર્ગમાં વહેંચાતી લગભગ ૧૮૦૦ પંક્તિઓમાં મૂકી આપ્યું છે અને ગુજરાતી કાવ્યપરંપરામાં એક તદ્દન અનોખી કાવ્યરચનાનું નિર્માણ કર્યું છે.

ઉપસ્થિત સાહિત્યપ્રેમીઓએ સળંગ બે કલાક આ કૃતિના પઠનનો આસ્વાદ કર્યો હતો. પ્રારંભે ટ્રસ્ટવતી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ કાર્યક્રમની ભૂમિકા આપી હતી. આ કાર્યક્રમ ૫ મે ૨૦૧૮, શનિવારના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં યોજાયો હતો.

કવિ દુલા કાગ વ્યાખ્યાનમાળા અન્વયે વિશ્વકોશમાં શ્રી વસંત ગઢવીનું વક્તવ્ય

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ તથા શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રની ભક્તકવિ દુલા કાગ ચારણી સાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળાના ઉપક્રમે શ્રી વસંતભાઈ ગઢવીએ

‘ચારણી સાહિત્ય : વારસો અને વૈભવ’ એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. શ્રી વસંતભાઈ ગઢવી ભારતીય વહીવટી સેવા આઈ.એસ.ના અધિકારી છે અને ચારણી સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી છે. તેઓએ એમના વક્તવ્યમાં કહ્યું કે ચારણી સાહિત્ય એ આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાની અમૂલ્ય ધરોહર છે. આઠમી સદીથી આ સાહિત્યનો પ્રભાવ સતત રહેલો છે. ભક્તકવિ ઈસરદાસ કે સાંયાજી ઝૂલાથી લઈને કવિ દુલા ભાયા કાગ સુધીના સાહિત્યકારોએ ચારણી સાહિત્ય સંબંધમાં મહત્ત્વનું ખેડાણ કરેલું છે. આ સાહિત્યમાં ભક્તિશૌર્ય તથા પ્રકૃતિની આરાધનાનું પ્રભુત્વ રહેલું છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ કવિ તથા ભક્ત બ્રહ્માનંદ સ્વામી એક સમર્થ કવિ હતા, જેઓ પૂર્વાશ્રમમાં ચારણ હતા. ચારણ કવિઓની રચનાઓ શબ્દોની ઝાકઝમાળ તેમજ અર્થપૂર્ણતાને કારણે વિશેષ લોકપ્રિય તેમજ આકર્ષક રહી છે. સત્ય અને ન્યાયપ્રિયતા તથા ઊંચા ચારિત્ર્યબળને કારણે ચારણ કવિઓની રચનાને લોકસમૂહનો આદર પ્રાપ્ત થયેલો છે. કાર્યક્રમના પ્રારંભે ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ કવિ કાગની સાથેના એમના સંબંધોને દર્શાવતાં કેટલાંક માર્મિક પ્રસંગો રજૂ કર્યા હતા. જ્યારે શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્યના નિયામક શ્રી અંબાદાન રોહડિયાએ આ કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આપ્યો. આ પ્રસંગે વિશ્વકોશમાં ચારણી સાહિત્યના અઢીસો જેટલા ગ્રંથોનું પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યક્રમ ૮ મે ૨૦૧૮, બુધવારના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં યોજાયો હતો.

વિશ્વકોશમાં શિક્ષણ વિશેની વ્યાખ્યાનમાળાનો અરુણ દવે અને મનસુખ સલ્વાનાં પ્રવચનો

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે શિક્ષણ વિષયક એક નવી વ્યાખ્યાનમાળાનો પ્રારંભ કર્યો. આજના સમયમાં શિક્ષણ ચિંતન કરતાં ઉપક્રમો ઓછા થાય છે. તે અભાવને પૂરવા માટે વિશ્વકોશ દ્વારા આ વ્યાખ્યાનશ્રેણીનો પ્રારંભ થયો છે. આ વ્યાખ્યાનશ્રેણી જાણીતા શિક્ષણવિદ્ શ્રી નંદુભાઈ શુક્લની સ્મૃતિમાં યોજવામાં આવી છે. આ પ્રસંગે પ્રારંભમાં કુમારપાળ દેસાઈએ કહ્યું કે આજે એક આનંદનો અવસર. લોકોથી, લોકો દ્વારા, લોકોને માટે ચાલે તે લોકશાહી. એ જ રીતે શિક્ષકોએ સ્થાપેલી, શિક્ષકો દ્વારા

ચાલતી અને શિક્ષણ વિશેનું કામ કરતી સંસ્થા એટલે વિશ્વકોશ. શિક્ષણ વિશેની આ શ્રેણી શિક્ષણ અંગેના ચિંતન માટેની આપણી જરૂરિયાત સંતોષાશે. ચેતનાની ખેતી, ઇન્ફર્મેશન અને ક્રિએટિવિટી, નવા પ્રયોગો, એકાઉન્ટેબિલિટી.

ગાંધીજીએ ત્રણ પ્રકારની કેળવણીની વાત કરી : હેન્ડ, હેલ્થ અને હાર્ટ. આજે માત્ર આંગળીના ટેરવા પર કેળવણી. એમ.એ. થાય અને અરજી ના લખી શકે, વકીલાત કરે પણ બ્રિફ વગરના.

એમ કહેવાતું કે બધું લૂંટાય પણ વિદ્યા ન લૂંટાય. કોઈ ચોર પણ એ લૂંટી શકતો નથી. આજે વિદ્યાલયો જ વિદ્યાની લૂંટનું ધામ બન્યાં છે. કેળવણી ન દિશા આપે છે, ન દર્શન આપે છે કે ન વ્યવસાય આપે છે.

કેન્સરના ફિઝિશિયન ડૉ. શિલીન શુક્લએ વ્યાખ્યાનશ્રેણીની ભૂમિકા બાંધી આપી. એમણે કહ્યું કે પૂજ્ય નંદુભાઈ શિક્ષણને બદલે કેળવણી શબ્દ વધારે વાપરતા. કેળવણી શબ્દમાં ત્રણ પાસાં સમાવિષ્ટ છે. એક છે સંસ્કાર, બીજું વિદ્યાપ્રાપ્તિ અને ત્રીજું અનુશાસન (શિસ્ત). આપણે ત્યાં વિદ્યા કે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવું જરૂરી ગણાયું છે. આપણે કહીએ છીએ કે સંસ્કારથી એક પ્રાણીનો બીજો જન્મ થાય છે અને તે માનવ બને છે. જન્મથી કુળ એટલે કે જનનીનો વારસો મળે છે, પરંતુ સંસ્કાર મળે ત્યારે વ્યક્તિ માનવ તરીકે બીજો જન્મ લે છે. સંસ્કાર ટેવ પાડે છે, વર્તન ઘડે છે અને આમ ચારિત્ર્યનું સર્જન કરે છે.

શ્રી અરુણભાઈ દવેએ શિક્ષણ પ્રણાલી વિશે વાત કરી. તેમણે કહ્યું કે શિક્ષણ એ એક સાધન છે અને સાધ્ય નથી. શિક્ષણ નામના સાધનથી મનુષ્યત્વને ઉજાગર કરી શકે છે. આપણે વિશ્વના ઇતિહાસમાં જોયું છે કે મેકેલોન શિક્ષણ વિચારથી બ્રિટિશરોને પોણી દુનિયા ઉપર રાજ્ય કર્યું. કોઈ શિક્ષણ-પ્રણાલી હોય તો તે નવી તાલીમની ગાંધીજીએ આપેલી શિક્ષણપ્રણાલી છે.

શ્રી મનસુખભાઈ સલ્વાએ ગાંધીજી વિશે અને તેમના કેળવણીના વિચારોની પ્રસ્તુતતા કરી. ભારતીય સમાજના પાયામાં શિક્ષણ વિશેના જે જવાબો ગાંધીજીએ આપ્યા છે, તે વાત કરી. તેમાં પરિશ્રમનું ગૌરવ, સમૂહ જીવન, સમાજ અને પ્રકૃતિની કાળજી લેવી, જીવનને

સમગ્રપણે જોવું એમની ખૂબી હતી અને એમના વિચારનો આધાર હતો. કેળવણીનું પ્રદાન એ બહુ મોટું પ્રદાન છે. જેમાંથી જીવનની સમગ્રતા ઊપસે છે. જીવનને ટુકડામાં ન જોઈ શકાય. જીવન અખંડ છે. મનુષ્યે, સમાજ અને પ્રકૃતિને અખંડ એકમ ગણવું જોઈએ.

શ્રી રોહિતભાઈ શુક્લએ નંદુભાઈ શુક્લના જીવનકાર્ય વિશે અને એમના કેળવણી વિશેના વિચારોની વાત કરી. કાર્યક્રમમાં મોટી સંખ્યામાં લોકો ઉપસ્થિત રહ્યાં હતા. આ કાર્યક્રમ ૧૯ મે ૨૦૧૮, શનિવારના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં યોજાયો હતો.

વિશ્વકોશમાં યોજાયેલું શ્રી મધુસૂદન વ્યાસનું વ્યાખ્યાન

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં ૨૦૦૬થી નિયમિત રીતે શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા યોજાય છે. સાહિત્ય, શિક્ષણ, અર્થકારણ, ભારતીય સંસ્કૃતિ જેવા વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો યોજાય છે. વેદાંતદર્શન અને આધુનિક જીવનશૈલી વિશે શ્રી મધુસૂદન વ્યાસે મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું. ભારતીય દર્શનો કે દર્શન શાખાઓને ચિંતન પરંપરામાં એ ઝળહળતી વિચાર પરંપરા છે. તેથી તે પરંપરાના આચાર્ય બનવામાં પોતાનું ગૌરવ છે. એવું સમજીને પણ ઘણા આચાર્યોએ પોતાની પ્રજ્ઞાને વેદાંત દર્શનના ગ્રંથોમાં પરોવીને ગ્રંથોનાં નવાં અર્થઘટનો આપ્યાં છે. એવા આચાર્યોમાં મધુસૂદન સરસ્વતી અને સ્વામી વિદ્યારણ્યને ગણાવી શકાય. પરમાત્માનો વિલક્ષણતાનો નિરૂપણમાંથી એક વસ્તુ સમજાય છે કે જગતની દાર્શનિક સત્તા પરત્વે અદ્વૈતે તેને માત્ર વ્યવહારિક સત્તા આપી છે. અદ્વૈત સંપ્રદાયનું સૌથી વિલક્ષણ તત્ત્વ છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મને અંતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારવાનો ખ્યાલ શુદ્ધ બ્રહ્મ એ એક માત્ર તત્ત્વ છે, સત્ય છે. જે સર્વનિશ્ચિતતાઓથી રહિત છે. આથી આ સંપૂર્ણ સત્યમાં સર્વ ભેદો નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. બ્રહ્મ એ શુદ્ધ અવિભિન્નતાયુક્ત એકરૂપતામાં સર્વ ભેદોને નકારવામાં આવ્યાં છે. તેમણે પશ્ચિમ ભારતીય બૌદ્ધિક હજુ પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતોમાંથી પોષણ મેળવે છે, જ્યારે તેને લંડન કે વોર્શિંગ્ટનમાં માન્યતા મળે છે, ત્યારે તે અતિ પ્રસન્ન હોય છે. વેદાંતે ભારતમાં ફરીથી આવવું પડશે.

કાર્યક્રમના પ્રારંભમાં મધુસૂદન વ્યાસનો પરિચય

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ આપ્યું. પ્રારંભમાં કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠ વિખિત વિશ્વકોશ ગાન પ્રસ્તુત થયું. આ કાર્યક્રમ ૨૩ મે ૨૦૧૮, બુધવારના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં યોજાયો હતો.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં યોજાયેલો એક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ મોહનથી મોહન સુધીની શ્રીમતી સુપ્રભા મિશ્રા દ્વારા નૃત્ય પ્રસ્તુતિ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના લલિતકલા કેન્દ્રના ઉપક્રમે યોજાયેલા એક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમમાં શ્રીમતી સુપ્રભા મિશ્રાએ દિનકર જોષીની નવલકથા ‘ચક્રથી ચરખા સુધી’ ઉપરથી મોહનથી મોહન સુધી નામે નૃત્યનાટિકા તૈયાર કરી. આ નૃત્ય નાટિકામાં ગાંધીજી અને ભગવાન કૃષ્ણની ત્રણ સામ્યતા બતાવી છે. કૃષ્ણનો ધર્મ અને ગાંધીજીનું સત્ય, કૃષ્ણની કરુણા અને ગાંધીજીનો પ્રેમ, કૃષ્ણનું ધર્મયુદ્ધ અને ગાંધીજીની અહિંસા. આ ત્રણ સામ્યતા નૃત્યનાટકમાં સામેલ કરી છે. ગાંધીજીનાં ૧૧ વ્રતો પણ એમણે નૃત્યનાટિકામાં વણી લીધાં છે. વૃંદાવનમાં રાધા સાથે રાસ, વિષ્ટિકર્મ, દ્રૌપદીનું વસ્ત્રાહરણ, દ્યુતકર્મ, મહાભારતના યુદ્ધનું દશ્ય, અર્જુન વિષાદ યોગ અને કૃષ્ણનું વિરાટ સ્વરૂપ વગેરે મોહનથી મોહન સુધીમાં સુપ્રભા મિશ્રા અને તેમનાં સાથી વૃંદોએ પ્રસ્તુત કર્યું. એની સાથેસાથે ગાંધીજીનું જીવન, હરીશંદ્ર નાટક, સત્યાગ્રહ, દાંડીકૂચ, ચૌરી-ચૌરા પોલીસ સ્ટેશન, વિદેશી વસ્ત્રોની હોળી અને ગાંધીના અનશનની વાતને પણ તેમણે આ નાટ્યપ્રસ્તુતિમાં વણી લીધી. નાટ્યપ્રસ્તુતિના અંતે સાબરમતી આશ્રમ, ગાંધીજીને પ્રિય એવું વૈષ્ણવજન પદ, ઉમાશંકર જોષીની કવિતા અને યદા યદા હી ધર્મસ્યથી નાટ્યપ્રસ્તુતિનો અંત આપ્યો છે. આ કાર્યક્રમમાં શ્રી દિનકરભાઈ જોષી ખાસ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. દિનકરભાઈ જોષીએ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્તમ નવલકથાકાર છે. તેમણે ચક્રથી ચરખા સુધી વિશે થોડી વાત કરી હતી. ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની પ્રવૃત્તિઓ અને લલિતકલા કેન્દ્ર વિશે વાત કરી. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન પ્રીતિ શાહે કર્યું. આ કાર્યક્રમ ૨૬ મે ૨૦૧૮, શનિવારના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં યોજાયો હતો.

લક્ષ્મીની સાથે ચિંતા, ભય તથા સ્પર્ધા જોડાયેલા જ હોય છે. જેમજેમ લક્ષ્મીનું પ્રમાણ વધતું જાય તેમતેમ ચિંતા-ભય વધતાં જાય. એક નિર્ધન માણસ જેટલું મુક્ત જીવન, નિર્ભાર જીવન જીવી શકતો હોય છે તેટલું નિર્ભાર જીવન પૂજ્યપતિ કદી જીવી શકતો નથી હોતો.

– સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ.

બાપદાદાનો કેટલોય દલ્લો હોય, જીવે ત્યાં સુધી બેઠો-બેઠો ખાય એટલો, પણ સરસ્વતીની ગેરહાજરી એને કુમતિ સુઝાડે છે. સુમતિના અભાવે કાં તો એ આ તમામ પૂજ્ય અવળે રસ્તે વાપરશે, યા તો ભોળપણ કે ભોટપણના લીધે લોકો એને ફોલી ખાશે ! સદ્વાચન, સદ્પ્રવૃત્તિ અને સદ્ભાવના હશે તે ટકશે. બાકી તો ચડે તે પડે. લક્ષ્મી ચંચળ છે. આગળના દરવાજે આવે છે અને પાછલા દરવાજે ભાગે છે !

– અંજના રાવલ.

ઓછા પૈસા હોય તેવી સ્થિતિ ઘણી બરાબ હોય છે, કારણ કે તમારી પાસે પૂરતું ખાવાનું ન હોય અને તમારી ભૂખને પણ તમે સંતોષી ન શકો, પરંતુ એ સ્થિતિ તો ઘણી જ વધુ બરાબ હોય છે, જ્યારે તમારી પાસે અત્યંત ધન હોય, કારણ કે તેનાથી તમે નિશ્ચિંત રૂપે ભ્રષ્ટ બની જાવ છો.

– વર્ગીસ કુરિયન

પૈસા જિંદગીની આવશ્યકતાઓ અને એશ-ઓ-આશાયેશ માટે ઠીક છે. સમરસેટ મોમે લખ્યું હતું એ બરાબર છે કે પૈસો છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય છે, જે બાકીની પાંચ ઇન્દ્રિયોને મદદ કરી શકે છે, પણ પૈસાને એક જ ઇન્દ્રિય સમજીને જીવવું, એકેન્દ્રિય થઈ જવું, એ બરાબર નથી. માત્ર પૈસા માટે મનુષ્યની જિંદગીના પ્રાથમિક સુખો ભૂલીને, પ્રતિક્ષણ બેઈમાન થતા રહેવું એ મને ખોટનો સોદો લાગ્યો છે.

– ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી

ગૃહસ્થો પાસે પૂરતું ધન, અર્થની જોગવાઈ હોવી જોઈએ. પણ આપણી ધન કમાવાની રીત ઇમાનદારી અને મહેનત પર આધારિત હોવી જોઈએ. ધન-લક્ષ્મી પ્રામાણિકતાથી કમાયેલ હોય તો તેની પૂજા થવી જોઈએ. દેવી લક્ષ્મીને સમુદ્રમંથનની ભીષણ તપશ્ચર્યા પછી જ પ્રાપ્ત કરાયેલ હતી. ધર્મપૂર્વક અર્થોપાર્જન તેમજ ત્યાગપૂર્વક ભોગ જીવનના અંગ માનતા હતા.

– ડૉ. સત્યપાલસિંહ

લક્ષ્મી પવિત્ર છે. વ્યવહારશુદ્ધિ અને સાધનશુદ્ધિ જાળવવાથી એની પવિત્રતા જળવાય છે. આચારશુદ્ધિ જાળવનારો દુકાન પર બેઠેલો વેપારી પણ મહાજન છે. એવા મહાજનને નમસ્કાર હજો.

– ગુણવંત શાહ

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

બી-૪૦૩, મોતી પેલેસ પ્લસ, પેટ્રોલપંપ પાસે, વંથલી રોડ, ટીંબાવાડી, મુ. જૂનાગઢ.

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

પુસ્તકોની યાદી

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	પુસ્તકની કિંમત
૧.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૧	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૫૦
૨.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૨ પૂર્વાધ	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૮૦
૩.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૨ ઉત્તરાર્ધ	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૮૦
૪.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૩	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૮૦
૫.	મોત ઉપર મનન	સ્વ. ફીરોઝ કાવસજી દાવર	૭૫
૬.	Descriptiv Catalogsanskrit Manuscripts Part-II	ડૉ. પ્રિયબાલા શાહ	૧૩૫
૭.	Descriptivy Catalogsanskrit Manuscripts Part-I	ડૉ. પ્રિયબાલા શાહ	૧૨૦
૮.	Descriptiv catalog of Arabic And Persian Manuscripts part-II	Shri Rasikalal C. parikh	૭૫
૯.	Descriptiv catalog of Arabic And persian Manuscripts part-I	Shri Rasikalal C. parikh	૯૬
૧૦.	History of Gujarat Vol.-III	M. S. Commissariat	૨૫૦
૧૧.	સૂફીમત (બીજી આવૃત્તિ)	ડૉ. છોટુભાઈ રણછોડજી નાયક	૧૪૦
૧૨.	સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨૦૦
૧૩.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૧ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૩૦
૧૪.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૨ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૮૦
૧૫.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૩ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૫૦
૧૬.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૪ (પ્રથમ આવૃત્તિ)	જયકુમાર શુક્લ	૧૫૦
૧૭.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૫ (પ્રથમ આવૃત્તિ)	જયકુમાર શુક્લ	૨૫૦
૧૮.	અખો એક અધ્યયન	ઉમાશંકર જોશી	૧૪૦
૧૯.	પુરાણોમાં ગુજરાત	ઉમાશંકર જોશી	૨૦૦
૨૦.	મહાકવિ કાલિદાસ		૧૫૦
૨૧.	વિદ્યાપુરુષનો વાક્યપ્રસાદ	રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	૩૦૦
૨૨.	અમદાવાદનો ઇતિહાસ	મગનલાલ વખતચંદ	૧૧૦

બુદ્ધિપ્રકાશ જૂન ૨૦૧૮ Regd. under Postal Registration No.

GUJ-160/2018-2020 Valid upto 31 December 2020

Posted at Ahmedabad P.S.O. on 21st each month. RNI No. 15009 / 59

**STAR
EDUCATIONAL
LOAN**

**SHIKSHA
SURAKSHA**

Best facilities for higher studies

BOI *Education Loans*

Bank of India
Relationship beyond banking